

શ્રી યશોવિજયજી

જ્ઞેન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

2320

૩૩
૨૭૨૭

વસ્તુનંદ કુતર્ક સમીક્ષા

: લેખક :

પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયભદ્રસૂરીશ્વરજી
પાદપદ્મરેણુ મુનિ જનકવિજયજી

: પ્રકાશક :

શા. ભોગીલાલ કરમચંદ-પાટણ.

વી. સં. ૨૪૬૨

: શ્રાવણ વદી ૬ :

તા. ૮-૮-૧૯૭૬

॥ ॐ अर्हन्मः ॥

श्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वरेभ्योनमः ।

श्रीविनयविजयमुनिवरेभ्योनमः ॥

श्री પરમાનંદ કુંવરજીએ ખીજી યુવક પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી જે ભાષણ આપેલું તેથી હાલમાં સાધુ સંમેલનથી શાંતિ થયા પછી પુનઃ ખળભળાટ ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે. તે ખળભળાટને શમાવવા અમદાવાદનો પૂ. શ્રીસંઘ ધણીજ શાંતિપૂર્વક પ્રયાસો કરી રહ્યો છે. પરમાનંદના ભાષણમાં અધાર્મિક તત્ત્વો છેજ નહીં એવું કેટલાકો તરફથી જણાવાય છે. માટે દરેક જોનો સ્વયં વિચારીને નિર્ણય કરી શકે તેવા ઈરાદાથી અમે પરમાનંદના ભાષણમાંથી કેટલોક ઉપયોગી ભાગ, યોગ્ય ટીપ્પણી સાથે રજુ કરીએ છીએ. જે સહુ કોઈ જાણસા પૂર્વક વાંચે અને સત્ય વસ્તુ મેળવે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

પરમાનંદે પોતાના ભાષણમાં નીચેની હકીકતો જણાવી હતી: —

“ અમદાવાદ શહેર એક મોટી જૈનપુરી છે અને સ્થિતિ ચુસ્તતાનું મોટું ધામ છે. અહીં ઉદ્દામ વિચારોને રજુ કરનારા સુધારકોને સંઘ બહાર કર્યાના દાખલાઓ નોંધાયેલા છે. + + + + જે અમદાવાદના જૈન સમુદાયનો જુના વિચારો અને રૂઢીઓ સામે બળવો જાગે તો આખી જૈન કોમમાં જરૂર એક નવો યુગ પ્રવર્તે. ”

પૂ. તીર્થંકર દેવો પ્રતિ, પૂ. આગમો પ્રતિ, પૂ. શ્રી સંઘ પ્રતિ જેમ તેમ બોલી નાખનારાઓને હીત માર્ગે લાવવા માટે અમદાવાદ શ્રી સંઘે ઘણું ઘણું બનતું કર્યું છે. આ સર્વનું કારણ અમદાવાદ શ્રી સંઘમાં રહેલ ધર્મરક્તતા અને સંપ એજ મુખ્ય કારણ છે. અમદાવાદના શાંત, સુવિવેકી અને રૂઢા ધાર્મિક વાતાવરણને ડોળી નાખવા, સંઘને છિન્નભિન્ન કરવા વિચિત્ર નવા યુગના નામે પરમાનંદ અમદા-

વાદ સામે બળવો જગાડવા માગે છે, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સંપ ત્યાં સર્વ કાર્યો સુલભ એવું કહેનારાઓએ શ્રી સંધને છિન્ન-લિન્ન કરવા બળવો જગાડવા કહેવું એ શું યુક્ત છે ?

“ ધર્મસંસ્થાઓ આપણને સામાજિક બાબતોમાં બને તેટલા પછાત રાખવાનું અને પરસ્પર લડવાની જ પ્રેરણા આપવાનું કામ કરે છે. ”

ધર્મસંસ્થાઓએ હિતાકારી પંથે જતાં અનેકાને નિઃસ્વાર્થ ભાવે આગળ વધાર્યા છે. અને વિધવા વિવાહની બાબત જો ગણાવવા માગતા હો તો વૈધવ્ય સ્થિતિ અશુભ કર્મજન્ય છે, અશુભ કર્મ હટાવવા અશુભ કર્મોપાર્જન ન હોય, પણ કર્મો ખપાવવા પરમ પ્રભુનો બતાવેલ સુપંથ હોય. શું એ સુપંથને પછાતનો માર્ગ ગણાય કે ? તારક તીર્થોને ઝુંટવી લેવા દિગંબરો જ્યારે અનુચિત પ્રયત્નો કરે તે અવસરે તારક તીર્થોની રક્ષા ખાતર જે પ્રયત્ન થાય તેને તીર્થ પ્રત્યે જો યત્કિંચીત્ પણ પ્રેમ હોય તો લડાઈનું ઉપનામ અપાય કે ? ધર્મસંસ્થાઓ લડાઈની જ પ્રેરણા આપવાનું કામ કરે છે એમ કહી ધર્મસંસ્થાઓ પ્રત્યેના પ્રેમીઓને ઉભગાવવા, લોકોમાં ધર્મસંસ્થાઓને હલકી પાડવા, વળુદ વગરનો આ ઓછો રોષાગ્રિ કાલઓ ગણાય કે ?

“ કેવળ ધર્માન્ધતાને ફેલાવતા ‘વીરશાસન’ પત્રની સામે સાર બાદ ખુબ હીલચાલ શરૂ થઈ. x x x નાનાં છોકરાંઓને માયાપથી છુપી રીતે ભગાડવાનો તેમજ ભોળાવીને દીક્ષા આપવાનો જૈન સાધુ-ઓનો બ્યવસાય તો કેટલાય વર્ષોથી ચાલ્યા કરતો હતો, પણ રામ-વિજયજીએ આ અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિનું ખુબ જોસથી સમર્થન કરવા માંડ્યું.

પરમાનંદના ઉપર્યુક્ત અસત્ય અને હિચકારા આક્ષેપોનો જવાબ શ્રી વીરશાસન પત્રના તા. ૨૬ જુનના અંકમાં તંત્રી તરફથી અપા-યેલો છે, અને તેને અંગે પરમાનંદને આક્ષેપો પુરવાર કરવા માટે

આહ્વાન અપાયેલું છે. સંખ્યાબંધ દિવસો પસાર થઈ ગયા છતાં ભાર્ગ પરમાનંદે તે આહ્વાનનો હજી સુધી સ્વીકાર કર્યો નથી, તે તેમની અસત્યતા તેમજ દાંભીક રીતે સમાજને અવળે રસ્તે દોરવાની કાર્યવાહીનું સચોટ ઉદાહરણ ગણી શકાય.

“આપણે ક્રાંતિ, વિપ્લવ, બળવો, સામનો એવા શબ્દો ખુબ વાપરીએ છીએ પણ આપણું માનસ ક્રાંતિકારનું બન્યું નથી.”

વાંચક, આથી યુવકોને ક્રાંતિકારકાર થવા, વિપ્લવ જગાડનાર થવા, બળવાખોર થવા, સામનો કરવા એટલે જ્યાં ને ત્યાં તોફાનો કરવા તેઓ જણાવે છે એમ શું નથી જણાતું ?

ત્યારબાદ સુધારકો કેટલાક સારા કામો કરે છે તે ન કરવા માટે ટીકા કરતાં જણાવે છે કે-

“સુપન કે બોલીના ધીની આવક સાધારણ તરીકે વાપરો પણ મંદિરના ભંડારની આવકને તો આપણાથી અડાય જ નહિ, છોકરાઓને કોલેજમાં ભલે ભણવા મોકલો અને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે પરદેશ મોકલો પણ ખાનપાનમાં ધાર્મિક નિયમો તેમની પાસે ફરજિયાત પળાવો, ઉંચી કેળવણીમાં જરૂર દ્રવ્ય ખરચો, પણ મંદિરો, મહોત્સવો તેમજ ઉજમણાં એટલાંજ જરૂરી છે એ ન ભૂલો. ત્રણે વિભાગ સાથે એકતા જરૂર વધારો પણ કોઈ પણ તીર્થને લગતો આપણો હક્ક જળવવા ખાતર અન્ય વિભાગ સાથે લડવામાં પાછા ન હોઈ + + + આ યુગમાં આવા અધકચરા સુધારકો સૂર્ય પાસે ખદોત જેવા લાગે છે.”

આથી શું એમ નથી જણાતું કે મંદિરોના ભંડારની રકમનો દુરુપયોગ કરવા સુધારકોને પ્રેરે છે. તેમજ અવનતિકારક કેળવણી લેવા પરદેશ જૈન આગક જાય ત્યાં જૈનત્વને યોગ્ય ખાનપાનની ખીન જરૂરીયાત જણાવી, જૈન તરીકેની છાપે ત્યાં ન પડે તેવું તે ગર્ભિત રીતે કહેવા માગે છે એમ શું નથી લાગતું ? મંદિરો ઉજમણાં ને મહોત્સવો એમને ખીનજરૂરીયાત લાગે છે એમ શું નથી જણાતું ?

દીગંબરો તીર્થ ખુંચવી લેવા ગમે તેવા હિચકારા હુમલા કરે છતાં આપણે હક્ક જાળવવા કાંઈ ન કરવું, તેમ તેઓ સુધારકોને કુશિક્ષા આપે છે એમ શું વાંચકને નથી લાસ થતો ?

સુધારકો પણ મંદિરના દ્રવ્યનો દુરુપયોગ ન થવા દે, પરદેશમાં જતા પોતાના છોકરાને જૈનત્વને અણુછાજતા ખાનપાનની ચેતવણી આપે, મંદિરો, મહોત્સવો, ઉજમણાઓથી શાસનની અધિકાધિક શોભા સાથે આત્મપાતક દલનનું પરમ સાધન માને, જતા તીર્થને બચાવવા કોશીષ કરે તેમાં સુધારકો ને સૂર્ય પાસે ખદોત જેવા મણુવા એ તેમના માનસની સુધારકોથી ભિન્ન વિચિત્ર મનોદશા છે.

“ એવી કોઈ સામાજિક અથવા ધાર્મિક પ્રથા, રૂઠિ કે વ્યવહાર પદ્ધતિ છે જ નહિ કે જેનું ઔચિત્ય ત્રિકાલાબાધિત હોય + + + આપણામાં પુરાણપ્રિયતા એટલી બધી જાડી છે અને શાસ્ત્રાધારે ને આંખો બંધ કરીને સ્વીકારી ચાલવાની આપણને એટલા બધા લાંબા કાળની ટેવ પડેલી છે કે અમુક પ્રણાલિકા બહુ પુરાણી છે અથવા શાસ્ત્ર વિહિત છે એટલા કારણે જ આપણે તેના ગુણદોષની વિવક્ષામાં ઉતરવાની ના પાડીએ છીએ + + + + + ભુતકાળની કોઈપણ બાબતને આપણે એકાન્ત સત્ય તરીકે સ્વીકારીને ચાલી શકીએ તેમ છે જ નહિ ”

વાંચક વિચારી શકે છે કે જ્યારે જ્યારે પૂ. તીર્થંકર દેવો તીર્થ સ્થાપે છે ત્યારે સ્પષ્ટ ફરમાવે છે કે “ હું જે અનંતા તીર્થંકરદેવોએ કહ્યું છે તેજ કહું છું. આ બાબત તો આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમજ પંચમહાવ્રતોમાં વસ્તુતઃ ફેરફાર કોઈ પણ કાળે થયેલો જ નથી. આવી અનેક બાબતો સહેજેય ત્રિકાલાબાધિત જ છે. વ્યવહારપદ્ધતિમાં પણ માતા પુત્રની વધૂ ન થાય. ઇત્યાદિક અનેકાનેક બાબતો શાસ્ત્રીય હોવાથી ત્રિકાલાબાધિત જ રહી છે. એનું કિંચિત્ સ્વરૂપ વીરશાસનમાં આવશે ત્યાંથી વાંચકે જાણી લેવું. પરમાનંદજી તો શાસનને છિન્નભિન્ન

કરવા માગતા હોય એમ જણાય છે. આથી તેઓ શાસ્ત્રો પર અવિશ્વાસનીય લાગણી ફેલાવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને આમ થવાથી તીર્થંકર દેવો પ્રતિ લોકોને અશ્રદ્ધા તો આવી જ જશે. અને આમ થવાથી શાસનનો સમૂલો નાશ કરવાની પોતાની મનોવૃત્તિ ફલિત કરવા પરમાનંદજી દુર્ભાવના સેવે છે, એમ શું વાંચક મહાશય ઊંડું વિચારતાં નહિ સમજી શકે કે ?

“ પ્રથમ આપણું બળ એકત્ર અને સંયોજિત કરવાનું અને પછી હલ્લો જ લઈ જવાનો. સામેના પક્ષની સત્તાના કીલ્લા સર કરવાના અને ધાર્યા કાર્યક્રમનો સ્વીકાર કરાવીને જ નિરાંતે બેસવાનું. દાખલા તરીકે એક વિચાર સ્ફુર્યો છે અને ચોતરફ સત્કારવા લાગ્યો છે કે દેવમંદિરમાં થતી આવકનો ઉપયોગ સમાજ હિતના કાર્યમાં થવો જોઈએ. મંદિરના અને મૂર્તિના શણગાર બંધ થવા જોઈએ. મંદિરના સાદા નિભાવથી બચત રહેતી રકમમાંથી વિદ્યાલયો, સસ્તા ભાડાની ચાલીઓ. આરોગ્યભૂવનો, દવાખાનાઓ વિગેરે પરોપકારી સંસ્થાઓ ઉભી થવી જોઈએ. ”

આમાં પરમાનંદજીએ હલ્લો જ લઈ જવો વિગેરે શબ્દો વાપરી પોતાની મનોવૃત્તિ ઉદ્ધતાર્થ લેરેલી અને તોફાની છે એમ જનતાને પૂરી રીતે જણાવી આપ્યું છે અને દેવદ્રવ્યના આ રીતના દુરુપયોગની શ્રાવકોમાં ક્યાંય મનોવૃત્તિ જણાતી નથી. છતાં આ કાલ્પનિક બાબત શા માટે ઉભી કરાઈ છે એ જણાતું નથી. સુધારકોએ ધાર્મિક ટ્રસ્ટ-ટીડ હમણાં પસાર કરાવ્યું અને હવે આમ સમાજહિતના નામે જુદી વાતો બહાર પાડી દેવદ્રવ્યના દુરુપયોગ માટે સરકારના બ્યાન પર લાવવા સરકાર તરફથી કાયદો કરાવવાની દુશ્વેષ્ટાથી આમ અત્યારથી આવી કલ્પિત વાતો બહાર પડતી હોય એમ ઊંડેથી વિચાર કરતાં કંઈક ભાસ થયા વિના રહેતો નથી. તદુપરાંતના તેમના સર્વ વિચારો માટે ધર્મપ્રિય વાંચક વિચારે કે તેમનામાં જ્ઞેનત્વને છાજતું કશુંય જણાય છે કે ?

“ અત્યારના જૈનધર્મના શિક્ષણ અને સમજણમાં પણ મોટું રૂપાંતર થવાની જરૂર છે + + + પણ આજનું ધાર્મિક શિક્ષણ આ ખવાય અને આ ન ખવાય એની વિવક્ષામાં જ મોટે ભાગે જાણે કે પર્યાપ્ત થતું હોય એમ દેખાય છે. પૂજા કરો તપ કરો, જપ કરો, સર્વ પ્રવૃત્તિથી અને તેટલા પાછા હઠો. સગાં કાનાં અને બહાલાં કાનાં! સમાજ શું ને દેશ શું? સંસાર માત્ર અસાર છે. જીવન ક્ષણભંગુર છે. ઉપવાસો કરો અને ઈન્દ્રિયોનું દમન કરો, આ પ્રકારનો આપણા જીવનને નિરસ બનાવે, નિષ્પ્રાણ બનાવે, મન્દોત્સાહ બનાવે, એવો ઉપદેશ ધર્મગુરુઓ ચોતરફથી આપી રહ્યા છે. આપણું જીવન સમર્થ અને, ગૃહસ્થાશ્રમ ઉન્નત અને, સમાજ પ્રત્યેનો આપણને ફરજ સમજાય, અસત્ય અને અધર્મ સામે લડવાની આપણામાં તાકાત કેળવાય. આવું કહેવાનું કોઈ ધર્મગુરુને સૂઝતું નથી. ”

વાંચકો આ શબ્દો વાંચીને તો જરૂર ચમકી જ ઉઠશે પણ વિચાર કરો કે પરમાનંદને ઇન્દ્રિયોના તોફાનને અટકાવવા તપસ્યાઓ કરવી, પરમ પુરુષોના શુભ નામની જપમાળા જપવી, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, પૂજા કરવી ઇત્યાદિ એમને નિરસ લાગે છે. એને મન્દોત્સાહ બનાવનાર લાગે છે અને આવો ઉપદેશ ધર્મગુરુઓને ન આપવા તેનું હૃદય ઇચ્છી રહેલ છે.

આ સર્વથી વાંચક સત્ય સમજી શકે કે જૈનત્વનો અંશ પણ અરે આર્યત્વને છાજતું ચિહ્ન પણ આમાં ક્યાં જણાય છે? કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમ એનો ઉન્નત અને તે માટે તો ગુરૂવરોને ઉપદેશ આપવાનું જણાવે છે. ગુરૂવરો અસત્ય ને અધર્મને હટાવવા માટે અનેકવિધ ઉપદેશો આપી રહેલા છે, એ તો સર્વ જાણે છે અને સાથેના તપ, જપ, પૂજા, ઇન્દ્રિયોનું દમન ઇત્યાદિ ઉપદેશ એને ન ગમે એના તરફ અણુગમો કરાવાય અને ગૃહસ્થાશ્રમ એમને ઈષ્ટ લાગે એનું જ મંડન કરાય, અને તેમાં ખૂબ રાચાયમાચાય, આતે ભવાલિનંદીની હદ કે બીજું કંઈ? જેનાથી અનેક તીર્થંકરાદિએ નીરસ જીવન મીટાવી

સરસીક જીવન બનાવ્યું, સંસારના બંધનોમાં સપડાવાથી મન્દોત્સાહ થયેલા આત્માઓને અનંત ઉત્સાહ અર્પનાર તપ, જપ, પૂજા, ઇન્દ્રિય-દમન, ઉપવાસો વિગેરેને માટે આ વૃત્તિ દેખાડવી એ ભવાભિનંદીને વટાવી જનારી મનોભાવના નહિં તો બીજું છે શું ?

“ આપણી અહિંસાએ આપણને ડરપોક અને ભિરૂ બનાવી દીધા છે આપણી અહિંસા, ઔઞસ વિનાની અને નિર્વિય દેખાય છે. x x x x આપણા ધર્મ અને અહિંસાની સમજણોમાં તાત્ત્વિક ફેરફારો થવાની ખૂબ જરૂર છે. આપણે સંસારથી ભાગવાનું નથી, પણ સંસારની વચ્ચે ઉભા રહીને લડવાનું છે. આપણાં શરિર અને મનને સૂકવી નાંખવાનાં નથી x x x x x અહિંસા માત્ર પ્રાણુ હાનીથી લડક્યા કરવામાં રહેલી નથી. ”

જે જૈન અહિંસાના મહાસિદ્ધાન્તમાં અનેકાનેક આત્માઓએ પોતાનું જીવન સમાર્પ્યું અને સફળ કર્યું. જે અહિંસાએ લોહીની વહેતી નદીઓ બંધ કરી. જે અહિંસાએ અનેકાને નીતિનો મહામાર્ગ સુલભ કર્યો. જે અહિંસાથી અનેક જોનેતરો પણ મુગ્ધ બન્યા, તે જૈન ધર્મના મૂળ પાયારૂપ અહિંસા તત્ત્વ ઉપર આમ કુહાડો મારી શા માટે પરમાનંદ ધમપછાડા કરે છે, એ વાંચકોએ વિચારી લેવું. અમને તો જણાય છે કે પરમાનંદને હિંસા પરત્વેના અંકુરા કુટ્યા હોય અને જૈન સમાજમાં અહિંસા તત્ત્વ અનેકવિધ વિકાસ પામેલ હોય તેમને જનસમુહ તરફની પોતાને લાગતી ડરપોકતાને બદલે અહિંસા જ ડરપોક કરતી જણાય છે ! વાંચક ! એમનામાં તત્વા-તત્વની સમજણની જરાયે ગંધ પણ જણાય છે કે ?

“ આજે આપણે આરોગ્ય પ્રાપ્તિ અને બળવૃદ્ધિનો વિચાર કરીએ છીએ. + + + + નિરામિષ આહારની કેટિમાં અનેક દ્રવ્યો છે. જેની આરોગ્ય અને પોષણની દ્રષ્ટિમાં આપણે છૂટથી પસંદગી કરીએ છીએ, પણ આપણા ધાર્મિક ખ્યાલોથી આપણી પસંદગીનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત બની ગયું છે. આ વિષયની લાંબી ચર્ચામાં ઉતરવું

અહિં અસ્થાને છે, પણ મને લાગે છે કે ખાનપાનના વિષયમાં સામાન્ય જનતા માટે આટલી બધી ઝીણવટ ઉપયોગી કે જરૂરની નથી. આપણો ખોરાક નિરામિષ હોય, બળવર્ધક હોય, અને આરોગ્ય રક્ષક હોય. ”

વાંચક નિરામિષ શબ્દનો અર્થ સમજાય છે કે ? નિરામિષ એટલે માંસ સિવાયનું અર્થાત્ માંસ સિવાય ગમે તે આહાર બળ-પોષક ખાવો જોઈએ કે જેમાં બટાકા આદિ કંદમૂળ, મધ, માંખણ, મદિરા આદિ અનેક નિષિદ્ધ પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. આવા પ્રકારની તદ્દન અનુચિત તેમજ પૂ. શ્રી ધર્મશાસ્ત્રોથી તદ્દન વિપરીત રીતે કાંઈ પણ દલીલ વિના, અર્થશૂન્ય પ્રત્યાપ કરીને, બેલગામ વચનો ઉચ્ચારીને પરમાનંદ પરમપૂજ્ય શાસન પ્રભાવક, પરમારાધ્ય પૂર્વાચાર્યો જેવા કે શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી, કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરીશ્વરજી, વાચકવર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય તેમજ બીજા પણ અનેક સર્વમાન્ય મહાત્મા પુરૂષોના વચનો ઉપર પાણી ફેરવવાનો અતિ બાલીશ પ્રયત્ન કરવા સાથે પોતે પોતાની મેજે જ જૈનત્વથી દૂર થઈ જાય છે એ સહુ કાંઈ સમજી શકે તેમ છે.

“ રાત્રિભોજન નિષેધનો નિયમ ગમે તેટલી અગત્યનો હોય, પણ વિદ્યાર્થીને માટે આ નિયમમાં અપવાદ કરવો જ જોઈએ, અને તેઓને ક્રિકેટ, ફુટબોલ, મલકુસ્તી, મલખમ, લેજમ વિગેરે રમતો અને કસરતો તરફ ધકેલવા જોઈએ. ”

ઉપરના લખાણથી પરમાનંદ રાત્રિભોજન નિષેધમાં પણ બીલકુલ માનતા ન હોય એમ જણાય છે. તેમણે ‘રાત્રિભોજનનો નિયમ ગમે તેટલી અગત્યનો હોય’ એમ લખીને પણ રાત્રિભોજનના નિયમની અગત્યતા સ્વીકારવાનો દંભ જ કર્યો હોય એમ તેમના પછીના લખાણ ઉપરથી જણાય છે. ધર્મના સંસ્કારો આત્મવ્યવસ્થાથી જ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પાડવામાં આવે તો તે ભવિષ્યમાં કાયમ ટકી રહે એ વાતને જાણ્યા પછી પણ અત્યંત ઉપયોગી, રાત્રિભોજનના ત્યાગમાંથી

વિદ્યાર્થીઓને ખાતલ કરવાનું સુચવવામાં કેટલી નિર્વિવેકતા તેમજ ધર્મવિમુખતાનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે સમજી શકાય તેમ છે. રાત્રિભોજનથી થતા અનેક અનર્થો, તથા જીવહિંસા, અનેક રોગાદિની ઉત્પત્તિ, વિગેરેથી જૈનસમાજ સારી રીતે સુપરિચિત છે.

“આજના સાધુ સમાજમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ ધર્મશાસ્ત્રોનો સારો પરિચય ધરાવે છે. કોઈ કોઈમાં નવા જન્માનાની ઠીક ઠીક સમજ જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સન્ત પુરૂષોની કાટિમાં મૂકી શકાય તેવા પણ હોય છે, કે જેઓ સદા આત્મસાધનામાં જ નિમગ્ન રહે છે અને બીજી કોઈ પણ ખટપટમાં પડતા નથી. આ બધું હોવા છતાં સમગ્રપણે વિચારતાં મને એમ લાગ્યું છે કે આ આખો વર્ગ કોઈ કાળે નવા વિચાર સાથે ગતિ કરી શકે તેમ છેજ નહિ. x x x સાધુઓમાં ધણા ખરા સ્થિતિચૂસ્ત છે. કેટલાક નવા વિચારના વાધા પહેરીને ફરે છે. પણ અંદરનો રંગ તો એવો ને એવોજ હોય છે. કોઈ કોઈ એવા છે કે જેના ઉપર નવા પ્રકાશની છાયા પડી છે તો તેમનામાં બિરતાજ ભરેલી હોય છે. આ રીતે જોતાં આ વર્ગ તરફથી કશી પણ આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે ઉલટું તેઓની સત્તાનો સમાજ પ્રગતિમાં પ્રતિરોધક બળ તરીકે જે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, તે ઉપયોગની બને તેટલી અટકાયત કરવાના ઉપાયો યોજવાની આજે જરૂર ઉભી થઈ છે.”

વાંચકો વિચારે કે પરમાનંદ પણ સાધુઓ સારા શાસ્ત્રનો પરિચય ધરાવનારા છે, કેટલાક આત્મધ્યાન નિમગ્ન છે, વિગેરે જરૂર સ્વીકારે છે. તેવા મહાપુરૂષોની મહાન્ તપશ્ચર્યાદિના ઉત્તમ સંયમબળે સારાય સુઘ જૈન જૈનેતર સમાજપર ઊંડી છાપ છે, એ પણ જરૂર છેજ. પરમાનંદને તપશ્ચર્યામાં, ઉત્તમ પુરૂષોના નામગ્રહણમાં ઇન્દ્રિય દમનમાં, મંદિરોમાં, મહોત્સવોમાં, ઉજમણામાં અને એવા હરેક આત્મહિતકારક શુભ અનુષ્ઠાનોમાં સમાજ પ્રગતિનો રોધ લાગે છે એ તો પહેલાંથીજ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. સમાજને સાચા માર્ગે લાવનાર

સાધુઓજ છે, જેથી તેમને હલકા પાડવા તેમની પ્રભાનો નાશ કરવા અને એ રીતે મહાન પુરુષોની મહાન પ્રભા૩પ સત્તાના ઉપયોગને તે અટકાવવા અને તેટલા પ્રયત્નો કરવા જણાવે છે, એ સ્પષ્ટ છે. અંદર ઉંડેથી વિચાર કરતાં સાધુસંસ્થાને તે વ્યર્થ નકામી જણાવે છે, એ પણ જણાયા વિના નહિંજ રહે. અને આથી સમાજને ઉંધે રસ્તે લઈ જનારી પ્રગતિના નામે પૂજ્ય મુનિવરોની મહત્ત્વપ્રભાને અટકાવવા માટે સાધુઓનો નાશ થાય તેવા અટકાયત માર્ગો લે એ પણ સ્વાભાવિક જણાયા વિના નહિંજ રહે. કારણ કે સાધુઓની હયાતિમાં પ્રભાનો પૂરતો નાશ પણ નજ થઈ શકે એ પણ સ્વાભાવિક જ છે પણ પરમાનંદની તે મનસ્કામના માત્ર તેના હૈયામાંજ રહેવાની. શાસન હજુ ૧૯ હજાર વર્ષે રહેવાનું છે, એ તો નિશ્ચિતજ છે. એટલે ગમે તેવા દુર્ઘટ અટકાયત માર્ગો તે લે તેથી સાધુ સમાજનો નાશ થાય એ કદી સ્વપ્નેય સમજવા જેવું નથી પરંતુ વાંચક જરૂર સમજી શકશે કે આ એમની કેવી વિચિત્ર હલકો મનોભાવના છે.

“ આપણી પ્રજાના માનસ ઉપર વેશપૂજનો ભારે મહિમા વર્તે છે. સાધુ સન્યાસીના વેશ પાછળ આપણી પ્રજા ગાંડી છે. આ મોહિનીમાંથી લોકોને મુક્ત કરવા જોઈએ. વેશ પલટતાથી માણસ પલટતો નથી અને ઉંચી કક્ષાએ પહોંચવાના અભિલાષી મુમુક્ષુને બાહ્યવેશ બદલવાની જરા પણ જરૂર નથી. આ વાત જનતાના ચિત્ત ઉપર ઠસાવવી જોઈએ. ”

વાંચક મહાપ્રભુએ ફરમાવેલ સાધુત્વ જીવનને આલંબન ભૂત ગુણ્યુક્ત વેશને ઉડાવવા કેવો આ જડતા ભરેલો કુવિચાર છે. મધ્યરાત્રિની સ્ટીમર ધ્રુષ્ટીત સ્થળે આવી શકે તે ખાતર દીવાદાંડી ઉભી કરાય છે. એ દીવાદાંડીના નાશનો પ્રયત્ન એ સ્ટીમરને અચડાવી નાશનો જ પ્રયત્ન જેમ ગણાય, તેવી રીતે પુદ્ગલાનંદ પોષક જડવાદને તિલાંજલી આપવા ધ્રુષ્ટુક અને સત્યતત્ત્વ ગ્રહણેચ્છક માનવને માટે સાધુત્વ વેશ ઉડાવવાની જે મનોવૃત્તિ સેવવી કે પ્રયત્નો કરવા.

એ સત્ય તત્ત્વ જીજ્ઞાસાયુક્ત માણસને અથડાવવાનો અને વંચિત રાખવાનો બાલિશ પ્રયત્ન છે કે બીજું કાંઈ ?

સમુદ્રમાં ગળડી પડેલા માનવને સમુદ્રના પાણી ઉપર લાવી સમુદ્રપાર થવા માટે હોડી અપાય તેનું કારણ તે સુખેથી સમુદ્ર પાર પામી શકે તે છે, અને તરવાની અજબ શક્તિ ધરાવનાર તે હોય છતાંય સમુદ્રની મચ્છીઓ ન ગળી જાય તે જ કારણથી મનુષ્ય હોડીઓને હેંસે ગ્રહણ કરે છે. તેવી રીતે સંસારરૂપ સમુદ્રથી પાર થવા માટે વિશેષ ગુણરોપણ પૂર્વક સાધુત્વ વેશરૂપ હોડિકા અપાય અને મચ્છીઓ રૂપ સંસારનાં બંધનો ફેર ન લાગુ પડવા પામે તે મુમુક્ષુ હેંશે મુનિત્વ ચિહ્નરૂપ હોડિકા ગ્રહણ કરે છે. તે સર્વ સમજવા છતાં અને કેવલજ્ઞાની મહામુનિવરોને પણ ઇંદ્ર મહારાજે આપેલ સાધુવેશના અનેકાનેક દૃષ્ટાન્તો તેમજ વેશ ગ્રહણ બાદ જ વન્દનાદિની હકિકતો જાણવા છતાં મુનિત્વયુક્ત વેશ એને ઉપકારક છે એમ જાણતાં છતાં મુનિત્વયુક્ત ચિહ્નને ઉડાવવા વ્યર્થ શબ્દપ્રલાપ કરવો એ સાધુ સમાજનો નાશ કરવાનો દીવા જેવો ખૂદસો જડતા ભરેલો પ્રયત્ન છે કે બીજું કાંઈ ?

“ એક કાળ એવો હતો કે કોઈ માણસ સંસાર છોડીને આત્મસાધના કરવા ચાલી નીકળતો તો સમાજ તેનું ભરણપોષણ રાજખુશીથી કરતો. આ ભાવના આજે રહી નથી. કારણ કે અનુભવથી માણસ પડ્યું છે કે આવી ખરી આત્મસાધના કરનાર હજારોમાંથી કોઈ એક નીકળે છે. ન્યારે નવસો નવાણું તો કેવળ પ્રમાદી જીવન જ ગાળતા હોય છે. આજે સમાજ તેને જ પોષવા માગે છે કે જે બદલામાં ખૂબ સેવા આપવા માંગતો હોય. x x x x x x કેવળ ત્યાગી મુમુક્ષુને પાળવા પોષવા આજની સમાજ તૈયાર નથી. ”

આખીએ સમાજના નામે ઉપર પ્રમાણે પરમાત્મે કરેલી જાહેરાતથી તેમના હૃદયમાં રહેલી મલીન ભાવનાઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને સાધુઓ પ્રતિ આવકોનો શ્રમણોપાસક ભાવ પૂર્વની માફક

અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે, એ અનુભવીઓ સારી રીતે જાણે છે. સાધુઓને માટે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે પણ પરમપૂજ્ય શાસ્ત્રકાર મહારાજઓએ ઘણી જ ઝીણવટથી અનુપમ નિયમો કરેલા છે. શ્રાવકો પણ સાધુઓને જે ભિક્ષા આપે છે તે પોતાના આત્મશ્રેય માટે, ઘણી જ બહુમાનતા પૂર્વક, ભક્તિભાવથી આપે છે. જ્યારે સાધુઓ પોતાના સાધુત્વનો વિચાર કરીને માધુકરી વૃત્તિથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે, ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાની સાધુઓની આવી રીતભાતથી જૈનેતરોમાં પણ તેની સુંદર છાપ પડવા સાથે તેઓ હર્ષિત થઈને ઘણા જ બહુમાનપૂર્વક પોતાની શક્તિ મુજબ ભિક્ષા આપતા હોવાના ઘણા જ દાખલાઓ અમારા અનુભવમાં આવેલા છે. આ પ્રમાણેનો સાધુઓનો ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાનો આચાર, તથા શ્રાવકોની પોતાના આત્મશ્રેય માટે ભિક્ષા આપવાની ભાવના જાણ્યા પછી આખી સમાજના નામે ‘કેવળ ત્યાગી મુમુક્ષુને પોષવા આજની સમાજ તૈયાર નથી.’ એ પ્રમાણે તદ્દન બેલગામ તેમજ બીનપાયાદર હકીકત જાહેર કરીને પરમાનંદે પોતાના હૃદયની અવર્ણનીય કલુષીતતા દર્શાવવા સાથે સારીએ જૈનસમાજ તેમજ જૈનેતર સમાજ ઉપર, અસહ્ય મનસ્વી આક્ષેપ બીનઅધિકારપણે કરી દેવાની બેહદ ધૃષ્ટતા સેવી છે એમ શું નથી સમજી શકાતું? અમારા સાધુ જીવનમાં આજ સુધી પરમાનંદ કહે છે તે મુજબ સાધુઓને ભિક્ષા આપવા પ્રત્યે સમાજની જરા પણ અશ્ચયિ હોય એમ અમને જણાયું નથી પરંતુ તેથી વિપરીત રીતે શ્રાવકો ઘણા જ ભક્તિભાવ પૂર્વક અતિશય બહુમાનતાથી સાધુઓને પોતાના આત્મશ્રેય માટે ભિક્ષા આપે છે એવો અમારો અનુભવ છે.

“વળી આપણું સાંપ્રદાયિક સાધુ જીવન પણ કેટલાક વિચિત્ર ખ્યાલો ઉપર રચાયેલું છે. જૈન સાધુ વીસ વસા દયા પાળે, કોઈપણ પ્રકારના પરિગ્રહથી દૂર રહે, કોઈ સાધન સમારંભમાં પડે નહી, જે કોઈ તેમની પાસે આવે તેને ઉપદેશ આપે કશો આદેશ કરે નહી, ભિક્ષા માગીનેજ પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરે, આમાંના કેટલાક

નિયમો એટલા બધા અવ્યવહાર છે કે આજના સાધુઓ ગમે તેવા દાવો કરે એમ છતાં પણ તે નિયમો પાળી શકતાજ નથી. કેટલાક નિયમો એવા છે કે જેનું પાલન સાધુ જીવનનું સ્વાતંત્ર્ય હરી લે છે, અને તેની ઉપયોગીતા કમ કરી નાખે છે. ”

વાંચક આનો ગુણ ભાવ સમજી શકશે કે સાધુ સમાજ વીસ વસા દયા જે ન પાળે, આરંભ સમારંભમાં જે પડી જાય, પરિગ્રહ રાખે વિગેરે વિગેરે કરે તો તેના ધાર્યા મુજબ તરત જ સાધુ સમાજનો નાશ થાય. અને એમની મનોવૃત્તિ એ રીતે ફલીભૂત થાય. પણ જેઓએ પોતાના ખરા આત્મકલ્યાણની ખાતર સાચો માર્ગ ગ્રહણ કરેલો છે, તેઓ હરકોઈ રીતે પોતાના ચારિત્રના ઉત્તમોત્તમ નિયમો પાળવા માટે સર્વ રીતે તૈયાર જ હોય છે. આમ છતાં પણ સાધુઓ જે ઉચ્ચ પ્રકારની દયા પાળી શકે છે તે પ્રત્યે તેમજ તેમના ખીજા ઉચ્ચતમ અને અજોડ વ્રત નિયમોને માટે સાધુ જીવનની સ્વાતંત્ર્યને હરી લેનાર, અને તેની ઉપયોગીતા કમી કરનાર તરીકે ચીતરવાની નાદાનીયત ઉપરના લખાણમાં પરમાનંદે કરીને પોતાની બુદ્ધિમતાનું, તેમજ વિવેકતા અને વિચારકતાનું લીલામ કર્યું હોવાનું જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ જાતના આધાર શિવાયના તદ્દન તુચ્છતા અને હલકટતાથી ભરેલા પરમાનંદના શબ્દ પ્રલાપથી સહુ કોઈ માહીતગાર થઈ જાયો, અને સત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નશીલ બનો.

“ આપણા કેટલાક તીર્થોના ઝઘડાઓએ દીગંબર અને શ્વેતાંબર વિભાગ વચ્ચે ભારે વૈમનસ્ય ઉભું કર્યું છે. + + + ન્યાં સુધી બંને પક્ષના આગેવાનોને કેવી મામુલી બાબતો ઉપર પોતે લડી રહ્યા છે તેનું ગાંડપણ નહીં સમજાય અને ઉદારતા પૂર્વક બાંધછોડ કરીને કજીઆઓને પતાવવાની બંને પક્ષમાં ન્યાં સુધી તીવ્ર આતુરતા નહીં જાગે ત્યાં સુધી આ કજીઆઓનો નીકાલ મને દેખાતો નથી. આપણા માટે તો આવા પ્રશ્નો પરત્વે ઉદાસીનતા ધારણ કરવી એજ યોગ્ય

માર્ગ છે. ઘંટ કે પથરના, દંડ કે ધમ્મના, ચક્ષુટીલાં કે આંગીના કોઈ પણ એક મંદીરની માલિકીના કે વહીવટના પ્રશ્ન ઉપર અનર્ગળ દ્રવ્ય ખરચવાનું અને પરિણામે લાઘવ્યો લાઘવ્યો વચ્ચે ઝેરવેર વધારવાનું આપણાથી કદી બનેજ નહિ. આપણે તો એક વખત બધું જતું કરીને પણ એકતા સાધવા પ્રયત્નશીલ રહીએ.”

ધર્મરક્ત નરવીરોને આથી સમજી શકાયું હશે જે આપણા તારક તીર્થો દિગંબરો ગમે તે રીતે ઝૂંટવી લેવા ઇચ્છે તો ઝૂંટવી દેવા અને ઘંટના એટલે મંદિરના અને પથરના એટલે સ્થાપના જિન તરીકે મૂર્તિના ઇત્યાદિક, આત્મસાધક કાર્યોમાં પૈસા ન ખરચવા તે યુવકોને બલામણુ કરે છે. તીર્થ રક્ષણ માટે તીર્થપ્રેમી બંધુઓ કાંઈપણ પ્રયત્ન કરે તેને તે ગાંડપણુ શબ્દથી નવાજે છે. અને પોતાની માતા બહેન કે વધુ પ્રતિ કાંઈ માણસ યત્કિંચિત્ આક્રમણુ કરે તે અવસરે તે તેની કલ્પેલી એકતાનો લોપ કરી તેને અનેકવિધ હેરાન કરવા તત્પર થઈ જાય છે. અને અહીં અનિચ્છનિય કલ્પિત એકતાના નામે તીર્થ જતા કરવાદ્વી એની આવી ગેરવલણુની બલામણુથી વાંચક વિચાર કરે કે—પરમાનંદમાં કયાંય યત્કિંચિત્ પણ ધર્મરક્ત જણાય છે કે ?

આજે પરમાનંદ પ્રાચીન દરેક વસ્તુના નાશને ઇચ્છે છે, પરંતુ તે પુદ્ગલના પરમોપાસક હોવાથી વિલાસોને વધારનારી આજની સાંસારિક નૃત્યકલાઓ માટે આવતી આઝાદીના હર્ષમાં કહે છે કે—

“ ભૂલાઈ ગયેલી નૃત્યકલાઓ આજે શાળાઓમાં અને સીનેમાઓમાં સજીવન થઈ રહી છે.”

વાંચક. પ્રાચીન દરેક આત્મસાધક તત્વોને ચેનકેન પ્રકારે નષ્ટ બ્રષ્ટ કરવા ઉદ્દામ ને ઉછૂંખલતા ભર્યા બેલગામ શબ્દો પરમાનંદ બોલે ને લખે છે અને વિલાસને વધારનારી નૃત્યકલાઓમાં તેમને હર્ષ થાય છે. અને એવાએવામાં એમને આઝાદી આવતી જણાય છે. આતે કઈ પ્રકારની કુટિલ આઝાદી અને કઈ પ્રકારનું પરમાનંદનું વિચિત્ર માનસ ! તે સર્વ સ્વયં વિચારી લે.

ઉપસંહાર—આજે અપરધર્મોમાં, ક્રિશ્ચિયનો ખ્રીસ્તીઓ મુસ્લીમો. આર્યસમાજીયો પોતાના ધર્મ પ્રચાર માટે, પોતાની સંસ્કૃતિના વિસ્તાર માટે, પોતાના સાધુઓ પ્રતિ આકર્ષવા માટે, હિંદુસ્તાનમાં અનેક-વિધ પ્રયત્નો કરી રહેલા છે. અને એ રીતે પોતાના ધર્મનું અધિકને અધિક બળ ને દૃઢિકરણ કરતા જાય છે. જ્યારે પરમાનંદ જૈન ધર્મની મૂળભૂત વસ્તુઓ જેવી કે જૈન સંસ્કૃતિ, અહિંસા, તપ, જપ ઇન્દ્રિયદમન, મૂર્તિઓ, મુનિવરો, તારક તીર્થો, મહોત્સવો, ઉજમણા અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, સાધુત્વ વેષ વિગેરે આત્મ-વીર્યોદ્ધાસક તત્ત્વો ઉપર કુહાડા મારી જૈન સમાજને ઉત્કર્ષને માર્ગે લઈ જવાને બદલે અવનતિના માર્ગે ધસડી જવા પ્રયત્નો અને પ્રચાર કરે છે. અને આત્મહિતનાશક નૃત્યકલાઓનો, સીનેમાઓનો માંસ સિવાયની વસ્તુઓની લક્ષ્યતાનો, સાધુત્વવેષના અપરિધાનનો, દેવદ્રવ્યનો દુરુપયોગ કરવાનો વિગેરે વિગેરે સમાજને અત્યંત નુકશાન-કારક માર્ગોનો સત્કાર કરે છે, તેમાં તેને હર્ષ માલુમ પડે છે. અને એ રીતે કરતાં સમાજ ભયંકર અવનતીની ગર્તામાં પટકાવવાને બદલે તેને તેમાં સમાજની પ્રગતિ જણાય છે. આ સર્વ ઉપરથી દરેક જૈન સારી રીતે સમજી શકે છે કે પરમાનંદે આપેલ ભાષણ ધર્મવિરુદ્ધ, જૈનધર્મના, મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર કુહારા ધાત કરનાર જૈનત્વથી તદ્દન પર, આર્યત્વને અણુછાજતું અને કોઈપણ જાતની વિચારણીય અને ગ્રાહ્ય દલીલો સિવાય માત્ર શાબ્દિક આડંબરથી જૈન ધર્મના તત્ત્વોથી કેવળ અજ્ઞ અને ભોળા સમાજને ઉઘે રસ્તે દોરવવા માટેજ મુખ્ય સાધનરૂપ છે એમ દરેક રીતે સાબીત થઈ ગયું છે માટે પ્રત્યેક જૈન પરમાનંદની મનસ્વી વાકગ્નજોથી સાવધ બને અને તેમાં રહેલી અધાર્મિકતા, નીતિનાશકતા તેમજ હિંસકતા વિગેરે સમજવાપૂર્વક તેના કુવિચારોમાં ન ફસાય અને માનવજીવનને પરમ જ્ઞાનીઓના સુધા સમા વચનામૃતોથી સફળ બનાવે એજ અમારી અંતઃકરણની અભિલાષા સાથે વિરમીએ છીએ.

ધી વિરવીજ્ય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, રતનપોળ : સાગરની ખડી-અમદાવાદ.

કલકત્તામાં ભરાયેલ ઇન્ડિયન ફિલોસોફીકલ કોંગ્રેસમાં
ઇતિહાસતત્ત્વ મહોદધિ જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ મહારાજ
ના

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન

ઉપર વંચાયેલો નિબંધ.

ઉપક્રમ.

ભારતવર્ષનો જૂનામાં જૂનો ઇતિહાસ પણ એ વાતનું પ્રતિ-
પાદન કરે છે કે-અહિં એવા ઉચ્ચકોટીના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો હતા, જેની
અરાજરી ભાગ્યેજ ખીજે કોઇ દેશ કરી શકતો. ભારતવર્ષનાં દર્શ-
નોમાં એટલું ઉંડુ રહસ્ય સમાયેલું છે કે, જેનો તલસ્પર્શ કરવામાં
આજ કોઇપણ વિદ્વાન સફળતા મેળવી શકતો નથી. કમનસીબ
ભારતવર્ષ આજ ઇતરદેશના તત્ત્વજ્ઞો તરફ તાકી રહ્યો છે. અને
વાતની વાતમાં ઇતર દેશના તત્ત્વજ્ઞોનાં પ્રમાણો આપવાને આપણે
હરવખત તૈયાર રહીએ છીએ. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આપણે ભારત-
વર્ષનાં દર્શનો ઉપરજે હજી ધણો વિચાર કરવાનો રહે છે. અને હું
ધારું છું કે-કોઇ પણ વિદ્વાન દાર્શનિક રહસ્યોને જાણવામાં જે-
ટલો ઉંડો ઉતરતો જશે, તેટલોજ તેમાંથી અપૂર્વ સાર ખેંચી
શકશે. અને તે દ્વારા ભારતવર્ષમાં કંઈ નવો ને નવોજ પ્રકાશ
પાડતો રહેશે.

આવી રીતે ભારતવર્ષના વિદ્વાનોને એક ખીજના દાર્શનિક તરવે. અનાયાસે જાણવાના મળે, એને માટે કલકત્તાના ફિલોસોફિકલ સોસાયટીએ આવી કોંગ્રેસ બોલાવવાની જે યોજના ઉભી કરી છે. તેને માટે તે સોસાયટીને ધન્યવાદ આપી હું મારા મૂળ વિષય ઉપર આવીશ.

પ્રાચીનતા.

‘ જૈનદર્શન ’ એ ભારતવર્ષનાં આસ્તિક છ દર્શનો પૈકીનું એક છે. અને તે ધર્મ અથવા દર્શન એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. એ વાત ખરી છે કે, જ્યાં સુધી જૈનધર્મના ગ્રંથો વિદ્વાનોના હાથમાં નહોતા આવ્યા, જ્યાં સુધી જૈનતત્ત્વજ્ઞાન લોકોના જાણવામાં નહોતું આવ્યું, ત્યાં સુધી “ જૈનધર્મ ” એ બૌદ્ધધર્મની શાખા છે. ” “ જૈનદર્શન એક નાસ્તિક દર્શન છે. ” “ જૈનધર્મ અતીશ્વરવાદી ધર્મ છે. ” છત્યાદિ નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ લોકોએ કરી; પરંતુ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જેમ જેમ જૈનસાહત્ય લોકોના હાથમાં આવતું ગયું, જૈનધર્મનાં ઉંડાં તરવે લોકોના જાણવામાં આવ્યાં; અને ખીજ તરફથી ઇતિહાસની કસોટીમાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનાં અનેક પ્રમાણો મળવા લાગ્યાં, તેમ તેમ વિદ્વાનો પોતાના મતો ફેરવવા લાગ્યા. જૈનધર્મને અર્વાચીન માનનારાઓના જેવામાં આવ્યું કે—“ વેદ જેવા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મહામાન્ય ગ્રંથોમાં જ્યારે જૈનતીર્થંકરોનાં નામો આવે છે; ‘ મહાભારત ’ જેવા ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં ‘ ઋષભદેવ ’ જેવા જૈનતીર્થંકરનો ઉલ્લેખ આવે છે, કે, જે ઋષભદેવને થયે કરોડો વર્ષ માનવામાં આવે છે, ત્યારે જૈનધર્મ ધણી જૂના કાળનો—વેદના સમયથી પણ પહેલાનો છે, એમ માનવામાં ‘ હા ’ ‘ ના ’ કાની શાની હોઈ શકે ?

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં મ્હોટે ભાજે “ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા ” તરીકે

જૈનધર્મ મનાતો, પરંતુ મૌલોના પિટક ગ્રંથોમાં—મહાવગ્ગ અને મહાપરિણિવ્વાણ આદિમાં જૈનધર્મ અને મહાવીરના સંબંધમાં મળેલી હકીકતો તેમજ બીજાં કુટલાંક પ્રમાણોથી હવે વિદ્વાનોને સ્પષ્ટ જાહેર કરવું પડ્યું છે કે “ જૈનધર્મ એક પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે. ”

જર્મનના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. હર્મન જેકોબી સ્પષ્ટ કહે છે—

“ I have come to conclusion that Jain religion is an extremely ancient religion independent of other faiths. It is of great importance in studying the ancient philosophy and religious doctrines of India. ”

અર્થાત્—“ હું નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છું કે ‘ જૈનધર્મ અત્યંત પ્રાચીન અને અન્ય ધર્મોથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે એટલા માટે હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવન જાણવા માટે તે અત્યંત ઉપયોગી છે. ”

જૈનધર્મની પ્રાચીનતાના સંબંધમાં મારે આ પ્રસંગે એટલા માટે આટલો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે કે ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન દર્શનોમાં જ એક એવું વિશેષ તત્ત્વ રહેલું છે કે જે આધુનિક વિચારકોની વિચારસૃષ્ટિમાં નથી જોવાતું અને તેટલા માટે મારે એ અનુરોધ અસ્થાને નહિંજ લેખાય કે—ભારતવર્ષના જ નહિ, દુનિયાના વિદ્વાનોએ જૈનદર્શનમાં ખતાવેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ખાસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન.

સન્નજનો ! હું આ પ્રસંગે એ ખતાવવાની તક લઉં છું કે—

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન એક એવું તત્ત્વજ્ઞાન છે, જેમાંથી કોઈ પણ શોધનાર-
ને નવી ને નવી વસ્તુઓજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનની
ઉત્કૃષ્ટતાના સંબંધમાં માત્ર હું એટલુંજ કહીશ કે જૈનોની એવી
માન્યતા છે-અને જૈનસિદ્ધાન્તોથી પ્રતિપાદિત છે કે-જૈનધર્મનું
જે કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તેના તીર્થંકરોએ પ્રકાશિત કરેલું છે.
અને તે તીર્થંકરોએ તત્ત્વજ્ઞાનનો ત્યારે જ પ્રકાશ કરે છે કે-જ્યારે
તેઓને કેવલ્ય-કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. 'કેવલજ્ઞાન' એટલે ભૂત,
ભવિષ્ય અને વર્તમાન-ત્રણે કાળનું લોકલોકના તમામ પદાર્થોનું-
યથાસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે તે. એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે
તત્ત્વનો પ્રકાશ કરવામાં આવે, તેમાં અસત્યની માત્રાનો લેશ પણ ન
રહેવા પામે, એ દેખીતી વાત છે અને તેનુંજ કારણ છે કે જે જે
વિદ્વાનો જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તે તે વિદ્વાનો
મુક્તકંઠે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારી રહ્યા છે, એટલુંજ નહિ
પરંતુ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારા તો
તેના ઉપર ઓર જ મુગ્ધ થઈ રહ્યા છે. આ સંબંધી ઇટાલીયન
વિદ્વાન ડૉ. એલ. પી. ટેસીટોરીએ કહ્યું છે—

“ જૈનદર્શન ’ ધણીજ ઉંચી પંકિતનું છે. એનાં મુખ્યતત્ત્વો
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધાર ઉપર રચાયેલાં છે, એવું મારું અનુ-
માન જ નહિ પૂર્ણ અનુભવ છે. જેમ જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન આગળ
વધતું જાય છે, તેમ તેમ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ થતા
જાય છે ”

આવા ઉત્તમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી હું એક નાનકડા નિબં-
ધમાં શું લખી શકું ? એનો ખ્યાલ આપ સૌ સ્વાભાવિક રીતે કરી
શકો તેમ છો. અને તેથી જૈનધર્મમાં પ્રકાશિત કરેલાં ધણાં અને
વધારે ઉંડા ઉતારેલાં તત્ત્વોનું વિવેચન ન કરતાં સંક્ષેપમાં સ્થૂળ
સ્થૂળ તત્ત્વો સંબંધી જ અહિં થોડો ઉલ્લેખ કરીશ.

ઈશ્વર

આ પ્રસંગે સૌથી પહેલાં જૈનોની ઈશ્વર સંબંધી માન્યતાનો ઉલ્લેખ કરીશ.

૪૨૨નું લક્ષણ કલિકાલસર્વશ હિમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

“ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષચ્છેલોક્યપૂજિતઃ ।
યથાસ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥

અર્થાત્-સર્વશ, રાગ-દ્વેષાદિ દોષોને જીતનાર, ત્રૈલોક્યના પૂજિત અને યથાસ્થિત-સત્ય અર્થને કહેનાર તે જ દેવ અર્હન્ કે પરમેશ્વર છે.

આવીજ રીતે હિમચન્દ્રાચાર્યે ‘ મહાદેવસ્તોત્ર ’ માં પણ કહ્યું છે.

यस्य संक्लेशजननो रागं नास्त्येव सर्वथा ।
न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।
त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥
यो वीतरागः सर्वज्ञो यः शाश्वतसुखेश्वरः ।
क्लिष्टकर्मकलातीतः सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
यः पूज्यः सर्वदेवानां यो ध्येयः सर्वदेहिनाम् ।
यः स्रष्टा सर्वनीतीनां महादेवः स उच्यते ॥

ઉપર્યુક્ત લક્ષણોથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે જેઓ રાગ, દ્વેષ, મોહથી રહિત છે, ત્રિલોકીમાં જેમની મહિમા પ્રસિદ્ધ છે, જેઓ વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે, શાશ્વત સુખના માલીક છે, તમામ

પ્રકારના કર્મોથી રહિત છે, સર્વથા કલારહિત છે, સર્વ દેવોના પૂજ્ય છે, સર્વ શરીરધારિયોના ધ્યેય છે, અને જેઓ સમસ્ત નીતિનો માર્ગ બતાવનાર છે, તેજ મહાદેવ-ધર્મીવર છે.

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઇશ્વરને નીતિના સ્રષ્ટા તે અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે કે જ્યારે તેઓ શરીરધારી અવસ્થામાં જગતના કલ્યાણનો માર્ગ બતાવી રહ્યા હતા. શરીર છૂટ્યા પછી—મુક્તિમાં ગયા પછી તેમનામાં કોઈ પણ જાતનું કર્તવ્ય રહેતું નથી, એ વાત હમણાં જ કહેવાશે.

સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે પરિક્ષીણસકલકર્માર્હિશ્વરઃ અર્થાત્ જેના સમસ્ત કર્મો ક્ષય થયાં છે, તેનું નામ ઇશ્વર છે.

જે આત્માઓ આત્મસ્વરૂપનો વિકાસ કરતા કરતા પરમાત્મ-સ્થિતિએ પહોંચે છે, તે બધાએ ઇશ્વર કહેવાય છે. ઇશ્વર કોઈ એકજ વ્યક્તિ છે, એવું જૈનસિદ્ધાન્તનું મન્તવ્ય નથી. કોઈ પણ આત્મા કર્મોનો ક્ષય કરા પરમાત્મા બની શકે છે. હા, પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા એ બધાએ સિધ્ધો, પરસ્પર એકાકાર અને અલગ્ન સંયુક્ત હોવાથી, સમુચ્ચયરૂપે તેઓનો ‘એક ઇશ્વર’ તરીકે કથયિત્ત વ્યવહાર કરીએ, તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ જગતનો કોઈ પણ આત્મા ઇશ્વર ન થઈ શકે—પરમાત્મસ્વરૂપને ન પ્રાપ્ત કરી શકે, એમ જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન નથી કરતો.

આ પ્રસંગે ‘આત્મા’ ‘પરમાત્મા’ શી રીતે થઈ શકે છે ? ‘પરમાત્મસ્થિતિ’એ પહોંચેલો આત્મા ક્યાં રહે છે ? ઇત્યદિ વિવેચન કરવા જેવું છે. પરંતુ તેમ કરવા જતાં નિબંધનું કલેવર વધી જવાના ભયથી એ બાબતને પડતી મૂકી ઇશ્વરના સંબંધમાં જોનાની ખાસ ખાસ બે માન્યતાઓ તરફ આપ સૌનું ધ્યાન ખેંચીશ.

પહેલી બાબત એ છે કે ઇશ્વર અવતારને ધારણ કરતા નથી. અને એ વાત તો સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે કે-જો આત્માઓ સકલ કર્મેના ક્ષય કરી સિદ્ધ થાય છે-સંસારથી મુક્ત થાય છે, તેઓને પુનઃ સંસારમાં અવતાર લેવાનું કંઈ કારણ રહેતું જ નથી. જન્મ, મરણોને ધારણ કરવા, એ કર્મપરિણામ છે, અને મુક્તાવસ્થામાં એ કર્મનું નામો નિશ્ચાન પણ રહેતું નથી. જ્યારે ‘કર્મ’ રૂપ કારણોના જ અભાવ છે, તો પછી ‘જન્મ ધારણ કરવા’ રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ હેઠળ જ કેમ શકે ? કારણ કે—

“ દગ્ધે બીજે યથાડત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાકુરઃ ।

કર્મબીજે તથા દગ્ધે ન રાહતિ ભવાકુરઃ ॥

બીજ અત્યન્ત બળી ગયા પછી અંકુર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેવી રીતે કર્મરૂપી બીજ સર્વથા બળી ગયા પછી સંસારરૂપી અંકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી.

વળી મુક્તાવસ્થામાં નવીન કર્મબંધનનું પણ કારણ નથી રહેતું. કારણ કે-કર્મ એ એક જડ પદાર્થ છે. તેના પરમાણુ ત્યાંજ લાગે છે, જ્યાં રાગ-દ્વેષની ચીકાણ હોય છે અને મુક્તાવસ્થામાં પરમાત્માસ્થિતિએ પહોંચેલા અત્માઓને રાગ-દ્વેષની ચીકાણનો સ્પર્શમાત્ર પણ નથી હોતો. અત એવ મુક્તાવસ્થામાં નવીન કર્મ-બંધનનો પણ અભાવ છે. અને કર્મબંધનના અભાવના કારણે તે મુક્તાત્માઓ પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી.

બીજી બાબત છે ઇશ્વર કર્તૃત્વ સંબંધી. જૈનદર્શનમાં ઇશ્વર-કર્તૃત્વનો અભાવ માનવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ ‘ઇશ્વરને જગતના કર્તા માનવામાં આવતા નથી.’

સામાન્ય દૃષ્ટિથી દેખવામાં આવે તો જગતના દૃશ્યમાન

તમામ પદાર્થો કોઈ ન કોઈ દ્વારા બનેલા અવશ્ય દેખાય છે, તો પછી જગત જેવી વસ્તુ કોઈના બનાવ્યા સિવાય બની હોય, અને તે નિયમિત રીતે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી રહી હોય, એ કેમ સંભવી શકે ? એ શંકા જનતાને અવશ્ય થાય છે.

પરંતુ વિચાર કરવાની વાત તો એ છે કે આપણે ઇશ્વરનું જે સ્વરૂપ માનીએ છીએ—જે જે ગુણોથી યુક્ત ઇશ્વરને ઓળખાવીએ છીએ, એની સાથે ઇશ્વરનું ‘કર્તૃત્વ’ ક્યાં સુધી બંધ બેસતું છે ? એનો પણ વિચાર કરવો ધટે છે.

તમામ દર્શનકારો ઇશ્વરનાં જે વિશેષણો બતાવે છે, તેમાં રાગ-દ્વેષરહિત, સચ્ચિદાનન્દમય, અમોહી, અચ્છેદી, અભેદી, અનાહારી, અકષાયી-આદિ વિશેષણોયુક્ત સ્વીકારે છે. આ વિશેષણો યુક્ત ઇશ્વર જગતના કર્તા કેમ હોઈ શકે ? પહેલી બાબત એ છે કે ઇશ્વર અશરીરી છે. અશરીરી ઇશ્વર કોઈ પણ ચીજના કર્તા હોઈ જ કેમ શકે ? કદાચ ઇચ્છાથી કહેવામાં આવે તો ઇચ્છા તો રાગાધીન છે. જ્યારે ઇશ્વરને રાગ-દ્વેષનો તો સર્વથા અભાવ જ માનવામાં આવ્યો છે અને જે ઇશ્વરમાં પણ રાગ-દ્વેષ ઇચ્છા-રતિ-અરતિ-આદિ દુર્ગુણો માનવામાં આવે તો ઇશ્વર જ શાનો ?

વળી ઇશ્વરને જે જગતના કર્તા માનવામાં આવે તો જગતની આદિ કૃત્તે અને જે જગત આદિ છે તો પછી જ્યારે જગત નહિ બન્યું હતું ત્યારે શું હતું ? કહેવામાં આવે કે એકલો ઇશ્વર હતો. પરંતુ એકલા ‘ઇશ્વર’ નો વ્યવહાર જ ‘વદ્દતો વ્યાધાત’ જેવો છે ‘ઇશ્વર’ શબ્દ-બીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે ‘ઇશ્વર’ તો ‘ઇશ્વર’ કોનો ? કહેવું જ જોઈએ કે ‘સંસાર’ની અપેક્ષાએ ‘ઇશ્વર’ ‘સંસાર’ છે તો ઇશ્વર છે અને ‘ઇશ્વર’ છે તો ‘સંસાર’ છે, બન્ને શબ્દો સાપેક્ષ છે અને તેથી સુતરાં એ

માનવું આવશ્યક છે કે જન્મત્ અને ધર્મ્વર બન્ને અનાદિ છે. એની કોઇ આદિ નથી. અનાદિ કાળથી આ વ્યવહાર ચાલ્યો આવે છે. આ વિષયમાં જૈનદર્શનમાં સમ્મતિતર્ક, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, અનેકાન્તજયપતાકા, રત્નાકરાવતારિકા, સ્યાદ્વાદમંજરી આદિ અનેક ગ્રંથોમાં તેનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે, વિદ્વાનોને તે જોવાની ભલામણ કરું છું.

કર્મ—

ઉપર ધર્મરના વિવેચનમાં કર્મનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, કે જે કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી કોઇ પણ આત્મા ધર્મ્વર બની શકે છે. આ ‘કર્મ’ શી વસ્તુ છે, એ સંક્ષેપમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

‘જીવ’ કે ‘આત્મા’ એ જ્ઞાનમય અર્પી પદાર્થ છે. તેને વળગી રહેલ સૂક્ષ્મ ભલાવરણ, તેને ‘કર્મ’ કહેવામાં આવે છે. ‘કર્મ’ એ બડ પદાર્થ છે—પૌદ્ગલિક છે. કર્મનાં પરમાણુઓને કર્મનાં ‘દળ’ કે ‘દળિયાં’ કહેવામાં આવે છે. આત્મા ઉપર રહેલી રાગ-દ્વેષર્પી ચિકાશના કારણે આ કર્મનાં પરમાણુઓ આત્માને વળગે છે. આ ભલાવરણ—કર્મ જીવને અનાદિ કાળથી વળગેલ છે. તેમાંથી કોઇ છૂટાં પડે છે, તો કોઇ નવાં વળગે છે. એમ ક્રિયા થયા કરે છે. આવી રીતે લાગતાં કર્મોના જૈનશાસ્ત્રકારોએ મુખ્ય બે ભેદો બતાવ્યા છે.

૧ ધાતિકર્મ અને ૨ અધાતિકર્મ. જે કર્મો જીવ ઉપર લાગીને આત્માના મુખ્ય સ્વભાવિક ગુણોનો ધાત કરે તે ધાતિકર્મ છે અને જે કર્મનાં પરમાણુઓ આત્માના મુખ્ય ગુણોને નુકસાન પહોંચાડતા નથી તે અધાતિકર્મો છે. આ ધાતિકર્મ અને

અધાતિ બન્નેના ચાર ચાર ભેદો છે. એટલે કર્મના મુખ્ય આઠ ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે.

૧ જ્ઞાનાવરણીય—જેને આંખ ઉપર બાંધેલા પાટાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. અર્થાત આંખે પાટો બાંધેલો માણસ જેમ કોઈ પદાર્થ જોઈ શકતો નથી. તેવી રીતે જેને ‘ જ્ઞાનાવરણીય ’ કર્મરૂપી પડોડો આત્માની ઉપર આચ્છાદિત થયેલો છે, તેનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે.

૨ દર્શનાવરણીય—અને દરવાનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. રાજાની મુઝાઝાત કરાવવામાં જેમ દરવાન વિઘ્નભૂત થાય છે, તેમ આ કર્મ વસ્તુતત્વને જોવામાં બાધક થાય છે.

૩ મોહનીય—આ કર્મ મદિરાસમાન છે. મદિરાથી બેભાન થયેલો માણસ જ્ઞાન ભૂલી ચકા તકા બેઠે છે, તેમ મોહથી મસ્ત બનેલ માણસ કર્તવ્યાકર્તવ્યને સમજી શકતો નથી.

૪ અન્તરાય—આ રાજાના ભંડારી જેવું છે. રાજાની ઇચ્છા દાન કરવાની હોય, પણ ભંડારી બહાનાં કાઢી દાન ન દેવા દે, તેમ આ કર્મ શુભ કાર્યોમાં વિઘ્નભૂત થાય છે.

૫ વેદનીય—મનુષ્ય સુખ-દુઃખનો જે અનુભવ કરે છે, તે આ કર્મના પરિણામે. સુખ એ શાતાવેદનીય કર્મનું પરિણામ છે, અને દુઃખ એ અશાતાવેદનીય કર્મનું.

૬ આયુષ્યકર્મ—જીવનને ટકાવી રાખનારું કર્મ એ આયુષ્ય કર્મ છે. દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને નરકનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવું એ આ કર્મનું ફળ છે.

૭ નામકર્મ—સારી ગતિ, સારું શરીર, પૂર્ણ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે, એ શુભનામકર્મના કારણે અને ખરાબગતિ, ખરાબ શરીર અને ઇન્દ્રિયોની હીનતા એ અશુભ નામકર્મના કારણે.

૮ જોત્રકર્મ—ઉચ્ચ જોત્ર અને નીચ જોત્રની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. આ કર્મના કારણે. શુભકર્મથી ઉચ્ચ જોત્ર અને અશુભકર્મથી નીચ જોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપર બતાવેલાં આઠ કર્મોના અનેકાનેક ભેદાનુભેદ છે. એનું વર્ણન ‘કર્મગ્રંથ’ ‘કર્મપયડી’ આદિ ગ્રંથોમાં ઘણાજ વિસ્તારથી કરવામાં આવેલું છે.

ઉપરના કર્મોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરનાર સહજ જોષ શકશે કે—જગતમાં જે નાના પ્રકારની વિચિત્રતા દેખાય છે, એ આ કર્મોનેજ આભારી છે. એક સુખી એક દુઃખી, એક રાજા એક રંક, એક કાણો એક અપંગ, એક મોટરમાં બેસે એક પાછળ દોડે, એક મહેલમાં રહે, એકને રહેવાની ઝૂંપડીયે ન મળે, એક માની તરીકે ઓળખાય, બીજો મહામુર્ખ ગણાય, આ બધું જગતનું વૈચિત્ર્ય હોવાનું કંઈ કારણ હોવું જોઈએ, અને તે કારણ બીજું કોઈ નહિં, પરંતુ સૌ સૌએ કરેલાં કર્મોનું ફળ જ છે. જીવો જેવા જેવા પ્રકારનાં કર્મો કરીને જન્મે છે, તેવા તેવા પ્રકારનાં ફલાની પ્રાપ્તિ તેમને થાય છે.

એ ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘કર્મ’ એ જડ પદાર્થ-પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે; છતાં તેની શક્તિ કંઈ કમ નથી. કર્મ જડ હોવા છતાં તે આત્માને—ચૈતન્યને પોતાના તરફ ખેંચે છે અને જેવા પ્રકારનું તે કર્મ હોય છે, તેવી ગતિ કે સુખ-દુઃખ તરફ તેને લઈ જાય છે.

આત્મા પુરૂષાર્થ કરી કરીને—પોતાની અનંત શક્તિને ફેરવી ફેરવીને જ્યારે આ કર્મોનો સર્વથા નાશ કરશે, ત્યારે તે પોતાના અસલી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે-ઇશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

અહિં એ શંકાને અવકાશ છે કે અનાદિકાળથી જીવ અને

કર્મ એક સાથે રહેલાં છે, તો પછી તે કર્મો સર્વથા છૂટાં કેમ થઈ શકે ? તે કર્મોનો સર્વથા અભાવ કેમ સંભવી શકે ?

આ શંકાનું સમાધાન વિચારણીય છે. આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ અનાદિ કહેવામાં આવ્યો છે, તે ખરું છે, પરંતુ એનો અર્થ એ છે કે અનાદિકાળથી આત્માને નવાં નવાં કર્મો વળગતાં રહે છે. અને જૂનાં જૂનાં ખરતાં રહે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ એક કર્મ આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત નથી, પરંતુ જુદા જુદા સમયે જુદાં જુદાં કર્મોનો પ્રવાહ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. અને જ્યારે એ નક્કી છે કે જૂનાં કર્મો ખરતાં રહે છે અને નવાં વળગતાં રહે છે, ત્યારે એ સમજવું લગારે કઠિન નથી કે કોઈ સમય એવો પણ આવે કે જ્યારે આત્મા સર્વથા કર્મોથી મુક્ત પણ થાય. આપણે અનેક કાર્યોમાં અનુભવી શકીએ છીએ કે એક વસ્તુ એક સ્થળે વધારે, તો બીજે સ્થળે ઓછી હોય છે. તે ઉપરથી એ નક્કી છે કે કોઈ સ્થળે તે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ પણ હોય. જેમ જેમ સામગ્રીની પ્રબળતા વધારે પ્રાપ્ત થતી જાય તેમ તેમ તે કાર્યમાં વધારે સફળતા મળતી રહે છે. કર્મક્ષયનાં પ્રબળ કારણો પ્રાપ્ત થયે સર્વથા પણ કર્મક્ષય થઈ શકે.

જેમ સુવર્ણ અને માટીનો સંબંધ અનાદિ કાળનો હોય છે, પરંતુ તે જ માટી પ્રયત્ન કરવાથી સુવર્ણથી સર્વથા દૂર થાય છે. અને સ્વચ્છ સુવર્ણ અલગ થઈ જાય છે. આવીજ રીતે આત્મા અને કર્મનો સંબંધ અનાદિકાળથી હોવા છતાં પ્રયત્ન કરવાથી તે સર્વથા છૂટો થઈ શકે છે અને જ્યારે કર્મ સર્વથા છૂટી જાય છે, ત્યારે પછી તે જીવના ઉપર નવાં કર્મ આવતાં નથી. કારણ કે 'કર્મ' જ કર્મને લાવે છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો રાગ-દ્વેષનો ચીકાશ કર્મને ખેંચે છે. પરંતુ કર્મના અભાવમાં તે ચીકાશ રહેતી નથી.

પાંચ કારણ—

ઉપર ખતાવેલા ‘ કર્મ ’ ના વિવેચન ઉપરથી આપ સૌના સમજવામાં આવ્યું હશે કે જીવનો અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ હોવા છતાં પણ પુરુષાર્થથી એ કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે છે. સવ થા ક્ષય કરી શકાય છે. ફેટલાક મહાનુભાવો એવું સમજવામાં બૂલ કરે છે કે “ જૈનધર્મમાં ફેવળ કર્મની જ પ્રધાનતા છે. કર્મ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખીને બેસે છે. ” પરંતુ, સજ્જનો, એવું નથી. જૈન ઇસદ્દાન્તોમાં જેમ કર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેમ પુરુષાર્થનું પણ છે. કર્મોને હઠાવવાના-દૂર કરવાના અનેક ઉપાયો-જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, સંયમાદિ-ખતાવવામાં આવેલ છે. જે એકલા કર્મ ઉપરજ બરોસો રાખીને બેસી રહેવાનું જણાવ્યું હત, તો આજ જૈનોમાં ઉગ્ર તપસ્યા, અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્ય, મહા-કષ્ટસાધ્ય સંયમ-આદિ દેખવામાં આવે છે, તે દેખવામાં આવતે જ નહિં. અત એવ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જૈનધર્મમાં કર્મનું પ્રાધાન્ય નથી, પરંતુ કર્મની સાથે પુરુષાર્થને પણ તેટલીજ હદ ઉપર માનવામાં આવેલ છે. હા, “ પ્રાણિ જેવા જેવા પ્રકારનાં કર્મ કરે છે, તેવા તેવા પ્રકારનાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ” એ વાતની ઉદ્દેશ્યપણા જરૂર કરવામાં આવી છે. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે આ વાતમાં તો કોઈ પણ દર્શનકાર અસમ્મત નહિંજ થાય.

હવે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કર્મ અને પુરુષાર્થનું જૈનદર્શનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ ખરું છે, પરંતુ તેથી આગળ વધીને કહું તો જૈન દર્શનમાં, કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કર્મ અને પુરુષાર્થ-એ જ નહિં, બદ્ધે પાંચ કારણો માનવામાં આવ્યાં છે. તે પાંચ કારણો આ છે.

૧ કાલ, ૨ સ્વભાવ, ૩ નિયતિ, ૪ પુરૂષકાર અને ૫ કર્મ. આ પાંચે કારણો એક બીજાની સાથે એટલાં બધાં એકત્રિત-સંયુક્ત થઈ ગયેલાં છે, કે એમાંના એક પણ કારણના અભાવમાં કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ.

આ વાત એક ઉદાહરણ દ્વારા આપણે તપાસીએ—

જેમ-સા બાળકને જન્મ આપે છે, તેમાં સૌથી પ્રથમ કાળની અપેક્ષા છે, કારણ કે વિના કાળે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ શકતી કરી નથી. બીજું કારણ સ્વભાવ છે. જો તેમાં બાળક ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હશે તો જ ઉત્પન્ન થશે, નહિં તો નહિં થાય. ત્રીજું નિયતિ (અવશ્યંભાવ) અર્થાત્ જો પુત્ર ઉત્પન્ન થવાનો હશે તો જ થશે. નહિં તો કંઈક કારણ ઉપસ્થિત થઈ ગર્ભ નાશ પામશે, એટલું પુરૂષકાર (પુરૂષાર્થ). પુત્ર ઉત્પન્ન થવામાં પુરૂષાર્થની પણ જરૂર છે. કુમારી કન્યાને પુત્ર કદિ ઉત્પન્ન ન જ થાય. આમ ચારે કારણો હોવાની સાથે કર્મ (ભાગ્ય)માં હશે તો જ થશે.

એટલે કે પુત્ર ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્યમાં ઉપર્યુક્ત પાંચે કારણો મળે છે; ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કેવળ ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવામાં કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. તલમાં તેલ હોય છે, પણ તે ઉઘમ વિના નીકળતું નથી. કેવળ ઉઘમનેજ ફલદાયક માનવામાં આવે તો ઉંદર ઉઘમ કરવા છતાં પણ સર્પના મુખમાં જઈ પડે છે. ઘણા મનુષ્યો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ઉઘમ કરે છે, કિન્તુ ફળ પામતા નથી. કેવળ ભાગ્ય (કર્મ) અને ઉઘમ બેને જ માનવામાં આવે તો તે પણ ઠીક નથી. કારણ કે ખેતી કરનાર ઉચિત સમય સિવાય સત્તાવાન બીજને ઉઘમપૂર્વક વાવે તો પણ તે ફલી-બૂત નહિં થાય. કારણ કે કાળ નથી. યદિ આ ત્રણેજ કારણ માનવાળાં આવે તો પણ ઠીક નથી, કારણ કે-કારક મગને વાવ-

વામાં, કાલ, ભાગ્ય, પુરુષાર્થ હોવા છતાં પણ સ્વભાવનો અભાવ હોવાથી પેદા નહિંજ થાય. હવે આ ચારે-કાલ-કર્મ-પુરુષાર્થ-સ્વભાવ-કારણો હોય; પરંતુ ભવિતવ્યતા ન હોય, તો પણ કાર્યસિદ્ધિ નહિં થાય. બીજા સારું હોય, અને અંકુરે ઉત્પન્ન થયા, પરંતુ જો હોન-હાર-ભવિતવ્યતા ઠીક નહિં હોય તો કંઈને કંઈ ઉપદ્રવ થઈ તે નષ્ટ થઈ જશે.

એટલા માટે કોઈ પણ કાર્યની નિષ્પત્તિમાં જૈનશાસ્ત્રકારોએ આ પાંચ કારણો માનેલાં છે અને આ પાંચે કારણો એક બીજાની અપેક્ષાએ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

કહેવાની મતલબ કે જનશાસનની એ ખાસ ખૂબી છે કે-કોઈ પણ વસ્તુમાં એકાન્તતાનો અભાવ છે. એકાન્ત રીતે અમુકજ કારણથી આ થયું, એમ માનવાની મના છે, અને તેથીજ જૈનદર્શનમાં સ્યાદાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસંગે આ સ્યાદાદનો સિદ્ધાન્ત થોડો સ્પષ્ટ કરવાની કેશીશ કરીશ.

સ્યાદાદ.

સ્યાદાદ એટલે અનેકાન્તવાદ. અનેકાન્તવાદનું પ્રાધાન્ય જૈનદર્શનમાં એટલું બહુ માનવામાં આવ્યું છે કે-જેના લીધે ‘જૈનદશ્વન’ નું અપરનામ પણ ‘અનેકાન્તદર્શન’ રાખવામાં આવેલ છે. આ સ્યાદાદનું યથાર્થિત સ્વરૂપ નહિં સમજવાના કારણે કેટલાકોએ એને ‘સંશયવાદ’ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો, પરંતુ વસ્તુતઃ ‘સ્યાદાદ’ એ ‘સંશયવાદ’ નથી. ‘સંશય’ તો એનું નામ છે કે “એક વસ્તુ કોઈ ચોક્કસરૂપે સમજવામાં ન આવે.” અધારામાં કંઈ લાંબી લાંબી વસ્તુને જોઈ વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે ‘આ દોરડી છે કે સર્પ ?’ અથવા દૂરથી લાકડાના ઢુંઢા જેવું

કંઈ દેખી વિચાર થાય કે, “ આ માણસ છે કે લાકડું. ” આનું નામ સંશય છે. આમાં સર્પ કે દોરડી, કિંવા માણસ કે લાકડું કંઈ પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. આ એક સંશય છે. પરંતુ સ્યાદ્વાદમાં તેવું નથી. ત્યારે ‘ સ્યાદ્વાદ ’ શી વસ્તુ છે, એ આપણે જોઈએ. ‘ સ્યાદ્વાદ ’ની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા આમ થઈ શકે છે:-

“ एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरीत्या विरुद्धनाना-
धर्मस्वीकारो हि स्याद्वादः ।

એક પદાર્થમાં અપેક્ષાપૂર્વક વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના ધર્મોની સ્વીકાર કરવો, એનું નામ સ્યાદ્વાદ છે.

સંસારના તમામ પદાર્થોમાં અનેક ધર્મો રહેલા છે. જે સાપેક્ષ રીતિથી આ ધર્મોનું અવલોકન કરવામાં આવે તો તેમાં તે ધર્મોની સત્યતા જરૂર જણાશે. એક વ્યાવહારિક દૃષ્ટાન્ત જ લઈએ.

એક માણસ છે. તેનામાં અનેક ધર્મો રહેલા છે. તે પિતા છે, તે પુત્ર છે, તે કાકા છે, તે બત્રિજો છે, તે મામો છે, અને તે બાણેજ પણ છે. આ બધાએ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં તે એકજ વ્યક્તિ-માં રહેલા છે; પરંતુ તે વિરુદ્ધ ધર્મો આપણે અપેક્ષા પૂર્વક જોઈએ તો જ સિદ્ધ થાય છે. મતલબકે-તે પિતા છે, તેના પુત્રની અપેક્ષાએ; તે પુત્ર છે, તેના પિતાની અપેક્ષાએ; તે બત્રિજો છે, તેના કાકાની અપેક્ષાએ; તે મામો છે, તેના બાણેજની અપેક્ષાએ અને તે બાણેજ છે, તેના મામાની અપેક્ષાએ. જે આ પ્રમાણે અપેક્ષાપૂર્વક ન જોવામાં આવે, તો એવા વિરુદ્ધ ધર્મો એક વ્યક્તિમાં ન જ સંભવી શકે.

આવીજ રીતે દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં-આકાશથી લઈને દીપક પર્યન્તમાં-સાપેક્ષરીતે નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, વાચ્ય-ત્વાદિ ધર્મો રહેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ત્યાં સુધી કે

આત્મા ' જેવી ' નિત્ય ' ગણાતી વસ્તુને પણ જે સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વિષે ધર્મો જણાશે.

આ પ્રમાણે તમામ વસ્તુઓમાં સાપેક્ષરીત્યા અનેક ધર્મો રહેલા હોવાથીજ શ્રીમાન્ ઉમાસ્વાતિ વાચકે દ્રવ્યનું લક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં સત્ ' એવું બતાવ્યું છે. અને કોઈ પણ દ્રવ્યને માટે આ લક્ષણ નિર્દોષ લક્ષણ જણાય છે.

આપણે ' સ્યાદ્વાદ ' શૈલીથી ' જીવ ' ઉપર આ લક્ષણ ઘટાવીએ.

' આત્મા ' યદપિ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે; પરંતુ પર્યાય ર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ માનવો પડશે. જેમ કે-એક સંસારસ્થ જીવ, પુણ્યની અધિકતાના સમયે જ્યારે મનુષ્યયોનિને છોડીને દેવયોનિમાં જાય છે, તે વખત દેવગતિમાં ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવું) અને મનુષ્યપર્યાયનો વ્યય (નાશ) થાય છે, પરંતુ બન્ને ગતિમાં ચેતનધર્મ તો સ્થાયી રહ્યો જ એટલે હવે જે એકાન્ત નિત્ય માનવામાં આવે, તો ઉત્પન્ન કરેલ પુણ્યપુનઃ, પુનઃ જન્મ-મરણાભાવથી નિષ્કળ જશે. અને એકાન્ત અનિત્ય જ માનવામાં આવે તો પાપ કરવાવાળો ખીજે થાય, અને તેનો ભોગવનાર ખીજે થાય. અતએવ આત્મામાં કથંચિત્ નિત્યત્વ અને કથંચિત્ અનિત્યત્વનો સ્વીકાર જરૂર કરવો પડશે.

આ તો ચૈત્યન્યનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. પરંતુ જડ પદાર્થ-માં પણ ' ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્તં સત્ ' એ દ્રવ્યનું નિરીક્ષણ સ્યાદ્વાદની શૈલીથી જરૂર ઘટે છે. જેમ સુવર્ણની એક કંઠી.

કંઠીને ગળાવીને કંદોરો બનાવ્યો. જે વખતે કંઠીને ગળાવી કંદોરો બનાવીએ છીએ, તે વખતે કંદોરાનો ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) અને કંઠીનો વ્યય થાય છે. જ્યારે સુવર્ણત્વ ધ્રુવ છે-વિદ્યમાન

છે. આમ દુનિયાના તમામ પદાર્થોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત સત્ એ લક્ષણ ધટે છે. અને તે જ સ્વાદ્વાદશૈલી છે, એકાન્ત નિત્ય, એકાન્ત અનિત્ય કોઇ પણ પદાર્થ માની શકાયજ નહિં. કંઠીને ગાળીને કંઠોરો બનાવવામાં કંઠી તો આકારરૂપ માત્ર બદલાયેલ છે, નહિં કે કંઠીની તમામ વસ્તુનો નાશ થયો અને કંઠોરો ઉત્પન્ન થઇ ગયો. એકાન્ત નિત્ય તો ત્યારેજ મનાય કે કંઠીનો આકાર ગમે તે સમયે જેવો ને તેવો કાયમ રહેતો હોય, ગાળવા કે તોડવા છતાં પણ; તેમ એકાન્ત અનિત્ય પણ ત્યારેજ મનાય કે કંઠીને તોડતાં-ગાળતાં સર્વથા તેનો નાશ થતો હોય. તેમાંનો એક અંશ પણ બીજી વસ્તુમાં ન આવતો હોય.

આવી રીતે તમામ પદાર્થોમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ, વાચ્યતાદિ ધર્મો રહેલા છે. એ ધર્મોનો સાપેક્ષ રીતિથી સ્વીકાર કરવો-એ ધર્મોને સાપેક્ષ રીતિએ જોવા, એનું નામજ સ્વાદ્વાદ છે.

સીધા રીતે નહિં તો આડકતરી રીતે પણ આ સ્વાદ્વાદનો સ્વીકાર લગભગ તમામ આસ્તિક દર્શનકારોએ કર્યો છે, એમ હું મારા દાર્શનિક અભ્યાસ ઉપરથી જોઇ શક્યો છું. આ બધા દર્શનકારોએ જુદી જુદી રીતે શી રીતે સ્વાદ્વાદનો સ્વીકાર કર્યો છે, એ બતાવવા જેટલો અહિં અવકાશ નથી, અને તેથી કાશીના સુપ્રસિધ્ધ વિદ્વાન સ્વર્ગીય મહામહોપાધ્યાય પંડિત રામભિશ્વ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના સુજનસમ્મેલન નામના વ્યાખ્યાનમાં સ્વાદ્વાદ સંબંધી ઉલ્લેખેલા શબ્દોનેજ અહિં ટાંકીશ:-

“ અનેકાન્તવાદ તો એક એવી વસ્તુ છે કે તેને દરેકે સ્વીકારવી જોઇશે. અને લોકોએ સ્વીકારી પણ છે. જુઓ વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે:-

નરકસ્વર્ગસંજ્ઞે વૈ પુણ્યપાપે દ્વિજોત્તમ ! ।

વસ્ત્વેકમેવ દુઃખાય સુખાયેષ્યાર્જિવાય ચ ।

કોપાય ચ યતસ્તસ્માત્ વસ્તુ વસ્ત્વાત્મકં કુતઃ ? ॥

અહિં પરાશર મહર્ષિ કહે છે, ‘વસ્તુ વસ્ત્વાત્મકં નથી’ આનો અર્થ જ એ છે કે-કોઇપણ વસ્તુ એકાન્તે એકરૂપ નથી. જે વસ્તુ એક સમયે સુખનો હેતુ છે, તેજ ખીજ ક્ષણમાં દુઃખનું કારણ બને છે. અને જે વસ્તુ કેઈ વખતે દુઃખનું કારણ બને છે, તેજ વસ્તુ ક્ષણભરમાં સુખનું કારણ પણ થાય છે.

સજ્જનો, આપ સમજી શક્યા હશે કે અહિં સ્પષ્ટ અનેકાન્તવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. એક ખીજ વાત ઉપર પણ ધ્યાન આપવું, જેઓ ‘સદસદ્ભ્યામનિર્વચનીયં જગત્’ કહે છે, તેને પણ વિચારદૃષ્ટિથી દેખવામાં આવે તો અનેકાન્તવાદ માનવામાં હરકત નથી. કારણ કે-જ્યારે વસ્તુ ‘સત્’ પણ નથી કહી શકતા અને ‘અસત્’ પણ નથી કહી શકતા તો કહેવું પડશે કે કોઈ પ્રકારથી ‘સત્’ હોઈ કરીને પણ કોઈ રીતે ‘અસત્’ છે. એટલા માટે ન તો ‘સત્’ કહી શકાય છે અને ન અસત્. તો હવે અનેકાન્તતા માનવી સિદ્ધ થઈ.

સજ્જનો, નૈયાયિકો ‘તમ’ ને તેજોઽભાવસ્વરૂપ કહે છે. અને મીમાંસક તથા વૈદાન્તિક તેનું ખંડન કરીને તેને ‘ભાવસ્વરૂપ’ કહે છે. તો હવે જેવાની વાત એ છે કે આજ સુધી એનો કોઈ ફેંસલો થયો નહિં કે, કોણ ઠીક કહે છે ? ત્યારે તોબેની લડાઈમાં ત્રીજાના પાખારા છે. અર્થાત્ જૈન સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયો. કારણ કે તે કહે છે કે-‘વસ્તુ અનેકાન્ત છે. તેને કોઈ રીતે ભાવરૂપ કહે છે. અને કોઈ રીતે અભાવરૂપ પણ કહે છે. આવીજ રીતે કોઈ આત્માને ‘જ્ઞાનસ્વરૂપ’ કહે છે, અને કોઈ

‘જ્ઞાનધાર સ્વરૂપ’ કહે છે. ત્યારે હવે કહેવું જ શું ? અનેકાન્ત-વાદે સ્થાન મેળવ્યું. એવી રીતે કોઈ જ્ઞાનને ‘દ્રવ્ય સ્વરૂપ’ માને છે, તો કોઈ ‘ગુણસ્વરૂપ’ કોઈ જગતને ‘ભાવસ્વરૂપ’ કહે છે તો કોઈ ‘શૂન્યસ્વરૂપ’ ત્યારે તો ‘અનેકાન્તવાદ’ અનાયાસ સિદ્ધ થયો. ”

આવીજ રીતે કાશી વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રીન્સીપાલ પ્રો. આનંદ-શંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે પોતાના એક વખતના બ્યાખ્યાનમાં ‘સ્યાદ્વાદ’ સંબંધી કહ્યું હતું કે—

“સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ અમારી સહામે ઉપસ્થિત કરે છે. જ્ઞાનકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે—વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહિં. આ માટે ‘સ્યાદ્વાદ’ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાન્તમાં ખતાવેલ સ્યાવાદને કટલાકો સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિન્તુ તે એક દૃષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આપે છે. વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ; એ અમને શીખવે છે. ”

આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ સંબંધી દૂંકમાં વિવેચન ર્યાં પછી હવે હું જૈનદર્શનમાં માનેલ છ દ્રવ્ય સંબંધી સંક્ષેપમાં વિવેચન કરીશ.

છ દ્રવ્ય—

જૈનદર્શનમાં છ દ્રવ્યો માનવામાં આવેલ છે. જેનાં નામો આ છે:—૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪

પુદ્ગલાસ્તિકાય, ૫ જીવાસ્તિકાય અને ૬ કાલ આ છએ દ્રવ્યોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા જોઈએ.

૧ ધર્માસ્તિકાય-સંસારમાં આ નામનો એક અરૂપી પદાર્થ છે. જીવ અને પુદ્ગલ(જડ)ની મતિમાં સહાયક થવું, એ આ પદાર્થનું કાર્ય છે. યદ્યપિ જીવ અને પુદ્ગલમાં ચાલવાનું સામર્થ્ય છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાયની સહાયતા વિના તે ફળીભૂત નથી થતું. જેમ માછલીમાં ચાલવાનું સામર્થ્ય છે, પરંતુ પાણી વિના તે નથી ચાલી શકતી. તેમ આ પદાર્થ જીવ અને પુદ્ગલની ચત્તન-ક્રિયામાં સહાયક થાય છે. આ ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ છે:-૧ સ્કન્ધ, ૨ દેશ અને ૩ પ્રદેશ.

એકસમૂહાત્મક પદાર્થને સ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે, તેના જુદા જુદા ભાગોને દેશ કહે છે; અને પ્રદેશ તે કહેવાય છે જેનો ફરી વિભાગ થઈ શકે નહિં.

૨ અધર્માસ્તિકાય-આ પણ એક અરૂપી પદાર્થ છે. જેમ પથિકને સ્થિતિ કરવામાં-સ્થિર થવામાં વૃક્ષની છાયા સહાયભૂત છે, તેમ જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર થવામાં આ પદાર્થ સહાયક થાય છે.

આ બે પદાર્થોને અવલંબીને જ જૈનશાસ્ત્રોમાં લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા બતાવવામાં આવી છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી આ બે પદાર્થો વિદ્યમાન છે. ત્યાં સુધીજ લોક અને તેથી પર અલોક છે. અલોકમાં આકાશ સિવાય બીજું કંઈ નથી અને તેટલા માટે જ મોક્ષમાં જનારા જીવોની ગતિ લોકના અંત સુધી બતાવી છે. તેથી આગળ આ બે શક્તિયો-ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય-આ બે પદાર્થોનો અભાવ હોવાથી જીવ ત્યાં ગતિ કરી શકતો નથી. જો આ બે પદાર્થો ન માનવામાં આવે તો જીવની ઉર્ધ્વગતિ બરાબર થતીજ રહે. અને તેમ માનવા બતાં મોક્ષસ્થાનની વ્યવસ્થા

દીક નિર્ણીત થઈ શકતી નથી. પરિણામ એ આવે છે કે સ્વર્ગની માફક મોક્ષ પણ એક નાશવંત પદાર્થ હોય છે. પરંતુ ઉપરના બે પદાર્થો બે શક્તિયોની વિદ્યમાનતા માનવાથી આ બંધી અડચણો દૂર થઈ જાય છે. આ અધર્માસ્તિકાયના પણ સ્કન્ધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદો માનવા છે.

૩ આકાશાસ્તિકાય—આ પણ એક અરૂપી પદાર્થ છે. જીવ અને પુદ્ગલને અવકાશ આપવો, એ એનું કામ છે. આ આકાશપદાર્થ લોક અને અલોક બંનેમાં છે. આના પણ સ્કન્ધાદિ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદો છે.

૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય—પરમાણુથી લઈ કરીને યાવત સ્થૂલ કે અતિસ્થૂલ-તમામ રૂપી પદાર્થો પુદ્ગલ છે. આના સ્કન્ધ, ૨ દેશ, ૩ પ્રદેશ અને ૪ પરમાણુ-એમ ચાર ભેદો છે. પ્રદેશ અને પરમાણુમાં ખાસ વિશેષ અંતર નથી. જે નિર્વિલાગ ભાગ, ખીજા ભાગોની સાથે મળી રહે, તે પ્રદેશ છે, અને તે જ નિર્વિલાગ ભાગ, જૂદો હોય તો તે પરમાણુ કહેવાય છે.

૫ જીવાસ્તિકાય—જીવાસ્તિકાયનું લક્ષણ આ છે.

यः कर्ता कर्मभेदानां भोक्ता कर्मफलस्य च ।

संसर्ता परिनिर्वाता स ह्यात्मा नान्यलक्षणः ॥

કર્મોને કરનાર, કર્મના ફલોને ભોગવનાર, કર્માનુસાર શુભાશુભ ગતિમાં જનાર અને સમ્યક્ જ્ઞાનાદિના કારણે કર્મના સમૂહનો નાશ કરનાર આત્મા-જીવ છે. જીવનું આથી ખીજું કોઈ સ્વરૂપ નથી.

ઉપરના પાંચ દ્રવ્યોમાં દરેકની સાથે ‘ અસ્તિકાય ’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે, અસ્તિ-પ્રદેશ, અને કાય-સમૂહ. જેમાં પ્રદેશોનો સમૂહ હોય તે અસ્તિકાય. ધર્મ-

અધર્મ અને જીવ, એના અસંખ્યાત પ્રદેશ; આકાશના બે ભેદ—લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. એમાં લોકાકાશ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું અને અલોકાકાશ અનન્ત પ્રદેશવાળું; અને પુદ્ગલના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશ હોય છે; અતએવ ઉપરનાં પાંચ દ્રવ્ય ‘ અસ્તિકાય ’ કહેવાય છે.

૬ કાળ—છટું દ્રવ્ય છે કાલ. આ કાલ પદાર્થ કલ્પિત છે. ઔપચારિક દ્રવ્ય છે. અતદ્ભાવમાં તદ્ભાવનું જ્ઞાન એ ઉપચાર કહેવાય છે. મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, મહીના, વર્ષ એ બધા કાલના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તે અસદ્ભૂત ક્ષણોને બુદ્ધિમાં ઉપસ્થિત કરી કરેલા છે. ગયો સમય નષ્ટ થયો અને ભવિષ્યનો સમય અત્યારે અસત્ છે, ત્યારે ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન ક્ષણ એજ સદ્ભૂત કાલ છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે એક ક્ષણ માત્ર કાળમાં પ્રદેશની કલ્પના હોઇ શકે નહિ અને તેથી ‘ કાળ ’ ની સાથે ‘ અસ્તિકાય ’ નો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી.

જૈનશાસ્ત્રોમાં કાલના મુખ્ય બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે - ૧ ઉત્સર્પિણી અને ૨ અવસર્પિણી. જે સમયમાં રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ એ ચારેની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થાય છે, તે ઉત્સર્પિણી કાળ છે. અને એ ચારે પદાર્થોનો ક્રમશઃ હાસ થાય તે અવસર્પિણી કાળ છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં પણ પ્રત્યેકના છ છ વિભાગ છે. જેને આરા કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ એક કાલચક્રમાં ઉત્સર્પિણીનાં ૧-૨-૩-૪-૫ ૬ એમ ક્રમથી આરા આવે છે, જ્યારે અવસર્પિણીમાં તેથી ઉલટા એટલે ૬-૫ ૪-૩-૨-૧ એમ આવે છે. આ બન્ને કાળોમાં ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેના છ પ્રકારના દ્રવ્યોની વ્યાખ્યાને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવામાં આવે છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં ચાર અનુયોગ બતાવવામાં આવ્યા

છે. ૧ દ્રવ્યાનુયોગ, ૨ ગણિતાનુયોગ ૩ ચરણકરણાનુયોગ ૪ કથાનુયોગ.

દ્રવ્યાનુયોગમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દ્રવ્યોની વ્યાખ્યા-પદાર્થોની સિદ્ધિ બતાવવામાં આવી છે. ગણિતાનુયોગમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, પૃથ્વીનાં ક્ષેત્રો વિગેરે સંબંધી વર્ણન છે. ચરણકરણાનુયોગમાં ચારિત્ર-આચાર-વિચાર વિગેરેનું વર્ણન છે. જ્યારે કથાનુયોગમાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વિગેરે છે. સમગ્ર જૈન સાહિત્ય-જૈન આગમો આ ચાર વિભાગમાં વિભક્ત છે. આની વ્યાખ્યા-વિવેચન પણ આવશ્યકીય છે; પરંતુ નિબંધ ટૂંકમાં જ પતાવવાનો હોય તે વિવેચન મૂકી દેવામાં આવે છે અને અનુરોધ કરવામાં આવે છે કે ઉપર્યુક્ત છ દ્રવ્યો વિગેરેનું વિસ્તારથી વિવેચન જોવાની અભિલાષા ધરાવનારાઓએ, સમ્મતિતર્ક, રત્નાકરાવતારિકા એવં ભગવતી આદિ ગ્રંથોમાં જોવું.

નવ તત્ત્વ—

જૈનશાસ્ત્રોમાં નવ તત્ત્વો માનવામાં આવેલ છે. તેનાં નામો આ છે:-૧ જીવ. ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫ આશ્રવ, ૬ સંવર, ૭ બંધ, ૮ નિર્જરા અને ૯ મોક્ષ.

૧ જીવ—જીવનું લક્ષણ ચેતનાલક્ષણો જીવઃ એમ કહી શકાય. જેમાં ચેતન્ય છે. એ જીવ છે. આ જીવના મુખ્ય બે ભેદો છે. ૧ સંસારી અને ૨ મુક્ત. મુક્ત તે છે કે જેઓ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ-નિરંજન-પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે મોક્ષમાં ગયેલા અથવા પરમાત્મ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા. આ સંબંધી વર્ણન પ્રારંભમાં ઇશ્વરના પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

હવે રહ્યા સંસારી. કર્મથી બંધાએલી-કર્મયુક્ત દેશને ભોગ-વતા તે સંસારી જીવો છે. સંસાર એ ચાર ગતિનું નામ છે. દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ અને નારક-આ ગતિનું નામ સંસાર છે. કર્મ-બદ્ધાવસ્થાના કારણે જીવ આ ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરે છે. સંસારી જીવના મુખ્ય બે ભેદો છે. ૧ ત્રસ અને સ્થાવર, ૨ સ્થાવરના પાંચ ભેદો છે. ૧ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય. આ પાંચે પ્રકારના જીવો એકેન્દ્રિયવાળા-ત્વગિન્દ્રિયવાળા હોય છે. આના પણ બે ભેદ છે. સૂક્ષ્મ અને બાહર. સૂક્ષ્મ જીવો સમસ્ત લોકથી વ્યાપ્ત રહેલા છે. સમસ્તલોકાકાશ એવા જીવોથી પરિપૂર્ણ છે.

ત્રસ જીવોમાં બેઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયનો સમાવેશ થાય છે. આ જીવો હાલવા ચાલવાની ક્રિયા કરતા હોવાથી 'ત્રસ' કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિય જીવોના ચાર વર્ગ છે. નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા. નારક સાત છે, માટે નારકીના જીવોના વર્ગ પણ સાત છે. તિર્યંચના પાંચ વર્ગ છે. જળચર, સ્થલચર, ખેચર, ઉરપરિસર્પ, અને ભુજપરિસર્પ. મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ છે-કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અંતર્દર્શિજ. દેવતાના ચાર વર્ગ છે-ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક.

આમ સંસારી જીવોના અનેક ભેદાનુભેદ બતાવવામાં આવીયા છે. જીવોની સૂક્ષ્મતા, જીવોની શક્તિઓ અને જીવોની ક્રિયાઓ જેમ જેમ વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ લોકોના વધારે જાણવામાં આવતી જાય છે. જીવોના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણું બારીકાઈથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને તે વિજ્ઞાનની સાંથે મળતું આવે છે. જીવોની સૂક્ષ્મતાના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં જે વર્ણન છે તે વાંચતાં લોકો અત્યાર સુધી અશ્રદ્ધા કરતા હતા;

પરન્તુ થેકસસ નામનું પ્રાણિ, કે જે સોયના અગ્રભાગ ઉપર એક લાખ જેટલી સંખ્યામાં આસાનીથી બેસી શકે છે, એવું વિજ્ઞાનવેત્તાઓ તરફથી જાહેર થયું, ત્યારે લોકોને શાસ્ત્રમાં ખતાવેલી જીવોની સૂક્ષ્મતા ઉપર શ્રદ્ધા થવા લાગી. આવી જ રીતે વનસ્પતિના જીવોમાં રહેલી શક્તિયોનું વર્ણન જ્યારે સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા બોઝ મહાશયે પ્રત્યક્ષ કરી ખતાવ્યું, ત્યારે લોકોની આંખ ખુલી. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આજે વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે વાત પ્રયોગો દ્વારા-ચંત્રો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી ખતાવે છે, તે વાત આજથી પચીસસો વર્ષ પહેલાં જૈનતીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે પોતાના જ્ઞાનદ્વારા જનતાને સમજાવી હતી. જનશાસ્ત્રોમાં આવી કેટલીએ બાબતો છે કે જે વિજ્ઞાનની કસોટીમાં સિદ્ધ-ઉત્તીર્ણ થઈ જાય તેમ છે. હા, તે બાબતોને વિજ્ઞાનદ્વારા જોવી જોઈએ. જૈનશાસ્ત્રોમાં ‘ શબ્દ ’ ને પૌદ્ગલિક ખતાવેલ છે, તેજ વાત આજે તાર, ટેલીફોન અને ફોનોગ્રામની રેકાર્ડમાં ઉતારાતા શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે. વાત એટલીજ છે કે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૨ અજીવ—ખીજું તત્વ અજીવ છે. ચેતનતાનો અત્યંત-ભાવ, એ અજીવનું લક્ષણ છે. જડ કહો, અચેતન કહો, એ એકાર્થ-વાચી શબ્દો છે, આ અચેતન-જડ તત્વ પાંચ વિભાગોમાં વિભક્ત છે:-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાલ-આની વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવેલી છે.

૩-૪ પુણ્ય-પાપ—શુભ કર્મ બાંધવાનો હેતુ તે પુણ્ય છે અને અશુભકર્મ ઉપાર્જન કરવાનો હેતુ તે પાપ છે. સમ્પત્તિ-આરોગ્ય-રૂપ-કીર્તિ-પુત્ર-સ્ત્રી-દીર્ઘઆયુષ્ય-મત્યાદિ ઇષ્ઠલૌકિક સુખનાં સાધનો તેમજ સ્વર્ગાદિ સુખો જેનાથી પ્રાપ્ત થાય, એ શુભ કર્મોને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે. અને તેનાથી વિપરીત-દુઃખનાં સાધનો મેળવી આપનાર કર્મ-તે પાપ કહેવાય છે.

૫ આશ્રવ—આશ્રયતેડનેન કર્મં હતિ આશ્રવઃ । અર્થાત્
જે માર્ગદારા કર્મો આવે તે આશ્રવ છે. કર્મોપાદાનના હેતુ
તે આશ્રવ. કર્મોનું ઉપાર્જન મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ
એટલા વડે થાય છે. તેમાં વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત પ્રતિભાસ એ
મિથ્યાત્વ છે, હિંસા-અનૃતાદિથી દૂર ન થવું, એ અવિરતિ છે.
ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ કષાય છે. અને મન-વચન કાયાનો
બ્યાપાર એ યોગ છે એમાં શુભયોગ પુણ્યનો અને અશુભયોગ
પાપનો હેતુ છે.

૬ સંવર—આવતાં કર્મોને જે અટકાવે એનું નામ સંવર છે. સવર એ ધર્મના હેતુ છે. પુણ્ય અને સંવરમાં થોડોકજ તફાવત છે. પુણ્યથી શુભકર્મ બંધાય છે, જ્યારે સંવર આવતાં કર્મોને રોકવાનું કામ કરે છે.

૭ બંધ—કર્મનો આત્માની સાથે બંધ થવો—જોડાવું એનું નામ બંધ છે. કર્મનાં પુહ્ગલો આખા લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે. આ પુહ્ગલો આત્મા ઉપરની રાગ-દ્વેષની ચીકાશને લીધે આત્મા ઉપર આવી વળગે છે. આ બંધ ચાર પ્રકારનો છે. ૧ પ્રકૃતિબંધ, ૨ સ્થિતિબંધ, ૩ રસબંધ અને પ્રદેશબંધ.

કર્મના મૂલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકાર, એ તેના પ્રકૃતિ-
બંધ છે. કર્મબંધન સમયે તેની સ્થિતિ અર્થાત્ તે કર્મના વિપાક
કેટલી મુદત સુધી ભોગવવો પડશે, એ પણ નિર્માણ થાય છે, એનું
નામ સ્થિતિબંધ છે. કેટલાંક કર્મો કડવા રસે બંધાય છે જ્યારે
કેટલાંક મીઠારસે એમ વિચિત્રરૂપે કર્મ બંધાય એ એના રસબંધ
કહેવાય છે. કોઇ કર્મ અતિગાઢ બંધાય છે, કોઇ ગાઢ, કોઇ
શિથિલ, અને કોઇ અતિશિથિલ એ રીતે બંધાય છે. અર્થાત્
કોઇ કર્મ પાતળા તો કોઇ સ્થૂલ એમ જે બંધાય છે, તે પ્રદેશ-
બંધ કહેવાય છે.

કર્મના સંબંધમાં ફેટલુંક વર્ણન પહેલાં કરેલું છે, એટલે અહિં વિશેષ નહિં લખાવું.

૮ નિર્જરા—બાંધેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવો—કર્મો ભોગવ્યા બાદ ખરી જવું, એનું નામ નિર્જરા છે. કર્મો ખે રીતે ખરી પડે છે—જૂદાં થાય છે. ૧ ‘ મારાં કર્મોનો ક્ષય થાઓ. ’ એવી બુદ્ધિ પૂર્વક જ્ઞાન-ધ્યાન-તપ-જપ આદિ કરવાથી કર્મ છૂટે છે, જેને અકામનિર્જરા કહેવામાં આવે છે. અને ફેટલાંક કર્મો પોતાનો કાલ પૂરો થતાં ઇચ્છા વગરજ પોતાની મેજે ખરી પડે છે. જેનું નામ અકામનિર્જરા છે.

૯ મોક્ષ. મોક્ષ એટલે મુક્તિ અથવા છૂટકારો. સંસારથી આત્માનું મુક્ત થવું, એનું નામ મોક્ષ છે. મોક્ષનું લક્ષણ કૃત્સ્ન-કર્મક્ષયો મોક્ષ:

આત્માએ જે કર્મો બાંધ્યાં હોય છે, તેમાં ધાતિ કર્મો (જ્ઞાના-વરણીય-દર્શનાવરણીય, અંતરાય, અને મોહનીય) નો ક્ષય થતાં જીવને કૈવલ્ય-કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ કેવલજ્ઞાની આયુષ્ય પૂર્ણ થવાના સમયે બાકીના ચાર અધાતિ (નામ, આયુષ્ય, ગોત્ર અને વેદનીય) કર્મોનો ક્ષય કરી આત્મા શરીરથી છૂટો થઇ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. અને એકજ સમયમાં તે લોકના અગ્રભાગે પહોંચી જાય છે અને ત્યાં અવસ્થિત થાય છે. આ મુક્તિમાં--મોક્ષમાં ગયેલો જીવ કહેવાય.

સજ્જનો, મોક્ષ-મુક્તિ-નિર્વાણ-ઇત્યાદિ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ મોક્ષનો સ્વીકાર તમામ આસ્તિક દર્શનકારોએ કર્યો છે. બહુકે દરેક દર્શનકારે ‘ મોક્ષનું ’ જે લક્ષણ બતાવ્યું છે, તે પ્રકારાન્તરે એક સરખું જ છે. જુઓ.—

નૈયાયિકો કહે છે.—

સ્વસમાનાધિકરણદુઃખપ્રાગભાવસહવૃત્તિદુઃખ-
ધ્વંસો હિ મોક્ષઃ ।

ત્રિદણ્ડવિશેષ કહે છે—

પરમાનન્દમયપરમાત્મનિ જીવાત્મલયો હિ મોક્ષઃ ।

વૈદાન્તિકો કહે છે—

અવિદ્યાનિવૃત્તૌ કેવલસ્ય સુખજ્ઞાનાત્મકાત્મનોઽ—
વસ્થાનં મોક્ષઃ ।

સાંખ્ય કહે છે—

પુરુષસ્ય સ્વરૂપેણાવસ્થાનં મોક્ષઃ ।

ભાટ્ટો કહે છે.

વીતરાગજન્માદર્શનાદ્ નિત્યનિરતિશયસુખાવિ—
ર્ભવાત્ મોક્ષઃ ।

જૈનો કહે છે.

કૃત્સ્નકર્મક્ષયો હિ મોક્ષઃ ।

ઉપરનાં લક્ષણોનું ખારીકાપથી અવલોકન કરનાર કોઈ પણ વિચારક જોઈ શકશે કે તમામનું ધ્યેય એક જ છે અને તે એ કે આ સંસારાર્થુવથી દૂર થવું—કર્મથી મુક્ત થવું—આત્માએ પોતાના અસલી સ્વરૂપમાં આવી જવું. એ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.

આ મુક્તિના ઉપાયો પણ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદા જુદા બતાવ્યા છે, પરંતુ તે બધાએ ઉપાયોનું પણ જો આપણે અવલોકન કરીએ તો તેમાં પણ આખર જતાં એક જ માર્ગ ઉપર સૌએ આવવું જ પડે છે. સંસારમાં જે સન્માર્ગો છે, તે હમેશાં

સૌને માટે સન્માર્ગ છે અને જે ખૂરી વસ્તુઓ છે, તે હમેશાં સૌને માટે ખૂરીજ છે. આત્માનાં વિકાસનાં સાધનો-વાસ્તવિક સાધનોનો કોઇ ઇન્કાર ન જ કરી શકે. સુપ્રસિદ્ધ મહર્ષિ જૈનાચાર્ય ઉમાસ્વામિ મહારાજે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ જ મોક્ષનો માર્ગ બતાવેલ છે. વસ્તુતઃ આ માર્ગમાં કોઇને પણ બાધક જેવું રહેતું જ નથી.

દૂંકમાં કહું તો--કોઇપણ દેશ કે કોઇ પણ વેશ, કોઇ પણ જાતિ કે કોઇ પણ ધર્મ, કોઇપણ સમ્પ્રદાય કે કોઇપણ કુલ-ગમે ત્યાં રહેલો કે જન્મેલો મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે, એમ જૈન-શાસ્ત્ર કહે છે, હા, તેનામાં સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર ઉત્પન્ન થવું જોઇએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સમભાવ તમામ જીવો ઉપર સમાનભાવ પોતાના આત્માની બરાબર જોવાની દૃષ્ટિ થાય અથવા સુખ કે દુઃખ, સારું કે ખોટું પ્રિય કે અપ્રિય તમામને એકજ ભાવથી જોવાની દૃષ્ટિ થાય, એવો કોઇ પણ મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે. આ વાતને જૈનશાસ્ત્રકારો આ શબ્દોમાં કહે છે.--

સેયંબરો અ આસંબરો વ બુદ્ધો વ । અહવ અન્નો વા ।

સમભાવમાવિઅપ્પા લહેઈ મુક્કલં ન સંદેહો ॥

શ્વેતામ્બર હો વા દિગંબર, બુદ્ધ હો કિંવા અન્ય--જેનો આત્મા સમભાવથી ભાવિત છે, તે જરૂર મોક્ષ લેશે, એમાં સંદેહ નથી.

સજ્જનો, હવે હું મારો નિષ્પંધ પૂરો કરતાં માત્ર એટલું જ કહીશ કે જૈનદર્શનમાં એવાં અભેદ, અકાટ્ય અને અગમ્ય તત્ત્વો પ્રસ્પેષાં છે, જેનું વર્ણન મારા જેવો અલ્પજ્ઞ અને તે પણ આવા દૂંકાલેખમાં ન જ કરી શકે. નય, નિર્દેષ, પ્રમાણ, સપ્તભંગી

અને એવી ફેટલીએ બાબતો છે કે જેનું વર્ણન આવશ્યકીય હોવા છતાં મારે છોડી દેવું પડ્યું છે, એ જાણવા માટે મારો અનુરોધ છે કે વિદ્વાનોએ સમ્મતિતર્ક, પ્રમાણપરિભાષા, સપ્તમંગીતરંગિણી, રત્નાકરાવતારિકા, સ્યાદ્વાદમંજરી અને તે ઉપરાન્ત સૂત્રોમાં જીવાભિગમ, પન્નવળા, ઠાળાંગ, આચારાંગ અને મગવતી આદિ સૂત્રોનું અવલોકન કરવું.

અન્તમાં—આપ સૌએ મારું વકતવ્ય શાન્તિપૂર્વક શ્રવણ કરવા બદલ આપનો આભાર માનવા સાથ, જે ‘ સમભાવથી ’ મુક્તિ મળવાનું હું હમણાં પ્રતિપાદન કરી ગયો છું, એ ‘ સમભાવનો ’ સિદ્ધાન્ત મેળવી આપ સૌ મોક્ષસુખના ભોક્તા બનો એટલું અંતઃકરણથી ઇચ્છી વિરમું છું. ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૦	મહાભારત	ભાગવત
૫	૧૧	હેમચંદ્રાચાર્યે	હરિભદ્રસૂરિએ
૫	૧૧	મહાદેવસ્તોત્ર	મહાદેવ અષ્ટક
૧૦	૨૩	પૂર્ણધંદ્રિયો	પૂર્ણધંદ્રિયો વિગેરે
૧૦	૨૫	ધંદ્રિયોની હીનતા	ધંદ્રિયોની હીનતા વિગેરે.
૧૧	૧	થત્રી જોઈએ	થાય છે તે
૧૭	૧૫	પુણ્યપુન	પુણ્ય-પાપપુન
૧૭	૧૭	પાપ	પુણ્ય-પાપ
૨૨	૧-૨	પરિણામ એ આવે છે કે સ્વર્ગની મારક મોક્ષ પણ એક નાશવંત પદાર્થ કહે છે. (આના બદલે)	અને અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થાય છે
૨૮	૨	પ્રાગભાવસહ	પ્રાગભાવાસહ

